

Doğu Türkistan'ın Sesi

VOICE OF EASTERN TURKISTAN

Doğu Türkistan Vakfı Yayınıdır
A Publication of Eastern Turkistan Foundation
22. Sayı, 6. Cilt, Yaz 1989
Number 22, Vol. VI, Summer 1989

ŞAMPİYON MOTOR YAĞI

*SİMDİ
YENİ ANKARA JİNDİ*

**TÜRKİYE RALLİ ŞAMPİYONLARI
ALİ RACIOĞLU VE METİN ÇEKER**

DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ

Sayı 22 Yaz 1989 Cilt 6

Doğu Türkistan Vakfı Yayınıdır

VOICE OF EASTERN TURKISTAN

No. 22 Summer 1989 Vol . 6

A Publication of the Eastern Turkistan Foundation

Doğu Türkistan Vakfı
Millet Caddesi No .26/3, Küçüksaray Apt.
Aksaray,
İSTANBUL

TÜRKİSTAN'IN SESİ
ÜR VE BİLİM DERGİSİ
Çıkış Aralığı: Her
Çeyrek Ayda Bir Çıkar.
Sayı: 22, Cilt: 6, Yaz 1989

ICE OF EASTERN
TURKISTAN
QUARTERLY JOURNAL OF
CULTURAL STUDIES
No: 22, Vol. 6, Summer 1989

EDITOR IN CHIEF / FOUNDER
İsa Yusuf Alptekin

EDITOR / PUBLISHER
Mehmet Rıza Bekin
Türkistan Vakfı Başkanı
President of the Eastern Turkistan
Foundation

Editorial Board / Mes'ul Müdür
MANAGING EDITOR
Yıldırım Gençosmanoğlu

Office / Büro/BUREAU
Millet Cad. No: 26/3
SARAY/İSTANBUL-TÜR.
Tel: 524 41 21

Subscription / FİYAT / PRICE
Tek Nüsha
Yıllık İçinde/Inland: 2.000 TL
Yıllık Dışında/Other Countries:
\$ (US) 5.00
Yıllık Abone / Annual Subscription
Yıllık İçinde / Within Turkey:
8.000 TL
Yıllık Dışında / Other Countries:
\$ (US) 15.00

Editorial Board / DİZGİ:
Dizgi, Tercüme ve Yayıncılık
Sarı Sokak 27/5 ANKARA
Tel: 125 11 03

Editorial Board / DİZGİ:
Dizgi, Tercüme ve Yayıncılık
Sarı Sokak 27/5 ANKARA
Tel: 125 11 03

Editorial Board / DİZGİ:
Dizgi, Tercüme ve Yayıncılık
Sarı Sokak 27/5 ANKARA
Tel: 125 11 03

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

Türk Yurtlarında Arap Fütuhatı

Mehmet Emin Buğra

Sayfa 5

Seyfettin Azizi Ne Yapmak İstiyor?

A.Şekür Turan

Sayfa 34

Çin'de Azınlık Milliyetler Araştırmaları Konusunda Kısa

Bilgi

Prof. Enver Baytur

Sayfa 35

Türkistan'da Vakıfçılık ve Doğu Türistan Vakfı'nın Önemi

Prof.Dr. Mehmet Saray

Sayfa 42

Çin'deki Kanlı Olayların İçyüzü

Doç. Sultan Mahmut Kaşgarlı

Sayfa 44

Güzel Gâye (şiir)

Sultan Mahmut Kaşgarlı

Sayfa 46

Doğu Türkistan Müslümanlarının Feryatları

Mehmet Emin Hazret

Sayfa 47

The State of Islam and Muslims in Russia Today

Sved Z. Abedin

Sayfa/Page 50

TÜRK YURTLARINDA ARAP FÜTUHATI

Yazan

Mehmet Emin BUĞRA

[5 Aralık 1958'de hazırlanmış olan bu inceleme, müteveffa yazarın arşivinden aynen aktarıldı]

İslam tarihinin ilk iki asrında vukubulan Arap fütuhati sırasında geniş Türk yurdlarının bazı bölgeleri de bu fütuhata sahne olmuştur. Bu bölgeler şunlardır: Azerbaycan, Şimali Kafkasya ve Batı Türkistan'ın Hurasan, Harezem ve Maveraünnehir kısımları. Bu üç bölgenin dışında kalan Hazer ve Bulgar hakanlıkları, Kıpçak stepleri, Sir Derya ve Pamirin doğusuna düşen Tarım havzası ile On-ok, Oğuz, Gök Türk, Uygur, Kırgız, Karluk ve diğer Türk krallıkları, Arap fütuhati dışında kalmıştır.

Biz, bu bölümde Arap ordularının 642 den 808 yılına kadar bu memleketler üzerine yaptıkları askeri harekati ve bu memleketler ahalisi tarafından gösterilen mukavemet, sulh, isyan ve itaat gibi neticelerden, en inanılır ve yansı kaynaklara dayanarak, özetle bahis edeceğiz.

AZARBEYCAN'DA ARAP FÜTUHATI

Azerbaycan üzerine Arapların asker sevkiyatı 22 H./642 M. de başlamış ve 113 H. 731 M. de bu memleket nihai olarak Arap hakimiyeti altına girmiştir. Arap fütuhati arefesinde Azerbaycanın siyasi durumu şöyle idi: Güney kısmı İran Sasani devletinin askeri istilası altında olup İranlı *merzban*'in (askeri vali) zulumları altında ezilmekte idi. Kuzey kısımları ise bir çok yerli beylerin idareleri altında olup bu beyler Hazer Türk hakanlığının nüfuzu altında idiler.

Azerbaycan'da Arap fütuhati şöyle başlamıştır: Hazreti Ömer zamanında 22 H./642 M.'de İran'ın Rey (bu-günkü Tahran) şehri yakınında yer alan büyük meydan savaşı, İran kuvvetlerinin son olarak bozguna uğramasıyla neticelenmiştir ve İran ordu birlikleri muhtelif istikamette dağılmıştır. Halife Ömer, bu dağılan

İran kuvvetlerini temizlemek üzere her tarafa ayrı ayrı Arap birlikleri sevk etmiştir. Bu cümleden olarak Azerbaycan tarafına doğru kaçmakta olan bir kol İran ordusunu takibetmek ve Azerbaycan'ı fethetmek için, Bükeyr bin Abdullah'ın kumandası altında bir ordu sevk edilmiştir. Bükeyr, Cezmidan dağlarından (Bazguş Dağları olsa gerek) İran ordusuna yetişmiş, ve şiddetli bir savaştan sonra İranlılar bozulmuş ve kumandanları İsfendiyar esir edilmiştir. Bükeyrin huzuruna çıkarılan İsfendiyar ona "Sulh mu istiyorsunuz yahut savaşmı?" sorusunu sormuştur. Bükeyr "Sulh istiyorum" cevabını vermiştir. İsfendiyar, " şu halde beni öldürmeyin, çünkü Azerbaycan kumandanları benim muvafakatı olmadıkça sizinle sulh yapmazlar, eğer mağlup olurlarsa dağlara sığınır" demiştir. Bunun üzerine Bükeyr İsfendiyarı esir alarak hayatta tutmuş ve Azerbaycana doğru ilerlemiştir. Azerbaycanın yerli ahalisi mukavemet göstermemiş ve kendi dinlerinde ve işlerinde serbest olmak ve Arap hükümetine Cizye ve haraç vergilerini ödemek şartıyla itaat göstermişlerdir. Fakat kalelerdeki silahlı kuvvetler mukavemete devam etmişlerdir. Bunun üzerine Halife Ömer, Utbe bin Fakad adında bir zatı Azerbayca'na Vali ve Baş kumandan tayin etmiş ve

Bükeyr'i Derbend (Dağıstan) tarafına yürüten diğer bir orduya katılmak için memur etmiştir.

Utbe, Azerbaycan kalelerini zaptetmek için savaşa başladı. Bu sırada birçok kalelerin kumandanı olan Behram, Utbenin üzerine taaruruza geçmiş ise de bozguna uğramıştır. Bükeyr'in elinde esir olan İsfendiyar, bu haberi duyunca Bükeyr'e bütün Azerbaycan adına sulh teklifinde bulunmuştur. Bükeyr ile Utbe arasındaki şartlar altında sulh akdetmişlerdir. Bu sulh'u, Azerbaycan kalelerinin ekseriyeti kabul ederek Arap hakimiyetini benimsemişlerdir. Fakat Muğan (Aras ırmağının Hazer denizine döküldüğü yere yakın bir kale) ve dağlık bölgelerdeki bazı kaleler mukavemete devam etmiş ve daha sonra fethedilmiştir.

Utbe ile Bükeyr, bu sulh haberini Halifeye iletmışler ve Halife de aşağıdaki sulh ahitnamesini yollamıştır):

Bismillahirrahmanirrahim, Müslümanların Emiri Ömer bin Hattab tarafından, mümessili Utbe bin Farkad vasıtasıyla Azerbaycanın ova, dağ, kenar bölgeleri ve derelerinde sakin olan bütün ahalisine ve mülk sahiplerine verdiği ahitnamedir. Onların canlarına, mallarına, dinlerine ve an'anelerine

dokunulmayacaktır. Şu şart ille ki onlar kendi mali kudretleri nisbetinde cizye vereceklerdir; çocuklar, kadınlar, sakatlar, yoksullar ve kendilerini din ve ibadet işlerine adayan kimseler cizyeden muafdırlar. İslam askerlerini bir gece ve gündüz misafir edeceklerdir ve lüzumunda onlara kılavuzluk edeceklerdir. Bu hüküm Azerbaycanlılara ve onlara beraber yaşayan ecnibilere şamildir.

İslam ordusuna gönüllü olarak katılan her Azerbaycanlı o yılın cizyesinden muaf olacaktır, harbe gitmeyenler ise yukarıki hak ve şartlara tabidirler. Memleki terketmek isteyenler serbestdirler ve gidecek yerine kadar devletçe himaye edilirler.(1)

Bu ahitnameden anlaşıldığına göre gayri müslim halktan alınan ve "Cizye" adı verilen vergi, İslamiyeti kabul etmemenin cezası olmayıp, askerliğe gitmemenin bedeli sayılmıştır. Çünkü; ahitnamede askerliğe giden ve yahut askerlik kabiliyetinde olmayan gayri müslimler açık bir ifadeyle cizyeden muaf tutulmuşlardır. Fakat Hulefairraşidin'den sonraki İslam devletleri, Halife Ömer'in koymuş olduğu bu adalet usulunu tatbik etmemişler ve hazine menfaatini gözde tutarak ve yahut dini taassuba kapılarak her gayri müslimden cizye almak yoluna gitmişlerdir.

Muğan ve diğer dağlık yerlerde bulunan kaleler, Derbend'in fethinden sonra 644 M' de Bükeyr bin Abdullahın eliyle fethedilmiştir.

Halife Ömer ve Osman zamanlarında hudut bölgelerde savaş eden Arap orduları her dört yılda bir kere değiştirilirdi. 642 den beri Azerbaycanda bulunan Arap ordusu 645 M'de Halife Osman'ın emriyle değiştirilmiştir. Utbe, maiyetindeki 6000 kişilik kuvvetle birlikte geri çekilmiş ve yerine Velid bin Akabe'nin kumandası altında yeni bir ordu Azerbaycan'a gelmiştir. Velid'in gelişinden bir müddet sonra bütün Azerbaycan halkı ayaklanmıştır.(2)

Eldeki İslam tarih kaynaklarında bu isyanın sebebi hakkında hiç bir kayda rastlanmamaktadır. Fakat Velid'in idareci bir adam olmayıp keyfine çok düşkün olduğundan dolayı az sonra azledilmiş olduğu ve ceza görmüş olduğu malumdur.(3) Buna göre Azerbaycan ahalisinin bu umumi isyana teşebbüs etmesine bu valinin keyfi idaresi ve zulmunun sebep olduğuna muhakkak nazariyle bakmak icabeder.

Bu isyanı bastırmak için Velid evela Muğan, Berzend ve Taylasan ve yahut Talas'a (Muğan'ın güneyinde bir bölge) hücum ederek buraları zaptetti, mallarını yağma etti ve çok

insanı esir aldı. Bunu gören ova ahali sulh talebinde bulundular. Velid, 800 000 dirhem tazminat mukabilinde eski sulh şartlarıyla sulh akdetti ve tazminatı toplattırdı.

Bundan sonra Azerbaycanın kuzey bölgelerine ve Ermeniler üzerine ordu sevk edildi. Bu sırada Velid, Hilafet başkenti Bağdad'a döndü.(4)

Kuzey Azerbaycana sevk edilen ordu hakkında tarih kaynaklarında hiç bir kayıt yoktur, fakat o bölgelerin 651 M.'ye kadar müstakil kalmış oldukları bilinmektedir.

Ermenilerin üzerine sevk edilen Selman bin Rabianın kumandası altındaki 12,000 kişilik Arap ordusu Ermenileri yenerek itaat altına aldı.

Selman,651M'de Ahlat yoluyla Kuzey Azerbaycana yürümüş, Sircan ve Erdistan beyleri sulhu kabul etmek suretile itaat altına girmişlerdir. Bundan sonra Debil şehrine hücum etmiştir. Şehir ahali kaleye kapanarak bir süre mukavemet gösterdikten sonra sulhâ razı olmuşlardır.

Salman, oradan Şamşat bölgesine hücum etmiş ve ahali çok şiddetli müdafada bulunmuştur. Bu bölgenin bütün kalelerini Arap ordusu savaşla zaptetmiştir. (Selmanın fethettiği bu bölgeler bugünkü Gence, Dil-

can, Kuzan ve havalisidir)

Bu sırada Gürcistan piskoposu Selmanla temasa geçerek sulh talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Selman bir miktar kuvvetle beraber Tiflise gitmiş ve Gürcülerle sulh akdetmiştir; sulh'u kabul etmeyen bazı Gürcistan bölgelerini savaşla itaata mecbur etmiştir. Selman bundan sonra tekrar Azerbaycana dönerek Arran, Bilakan ve Berde bölgelerine yürümüş ve oraları da hakimiyeti altına almıştır. Bu fütuhata gören Şira-van beyi ve diğer dağlık bölge beyleri de sulh'a razı olmuşlardır. Bu suretle Azerbaycanın ikinci fethi Halife Osman zamanında 651 M.'de tamamlanmıştır.(5)

Bu ikinci fetihten sonra Azerbaycana çok sayıda Arap gelerek yerleşmiştir.(6) Anlaşıldığına göre Azerbaycan ahalisinden çok sayıda müslüman olmuş ve din birliği yoluyla Azerilerle Araplar birbirlerine ısınmışlardır. Bundan dolayıdır ki Arap hakimiyetine karşı ahali tarafından önemli hiç bir isyan vukubulmamıştır. Bundan sonra Azerbaycanın bir iki defa Arap hakimiyetinden çıkması ahalinin ayaklanmasıyla olmayıp, Hazer Türklerinin Azerbaycanı ele geçirmelerinden kaynaklanmıştır. Şöyleki:

K. Kafkasya'da Hazer Türkleriyle savaşan Arap kumandanı

Cerrah el Hakemi 111 H./729 M.'de Türklere mağlup olarak Azerbaycan'ın içerilerine kadar çekilmek zorunda kalmış-tır. Arap kuvvetleri arasında vukubulan Erdebil meydan muharebesinde Cerrah öldürülmüş, Arap kuvvetleri geri püskürtülerek pek çok ölü ve binlerce esir vermişlerdir. Bunun neticesi olarak Azerbaycan baştan başa Türk idaresine geçmiş ve Hakanın oğlu bu idarenin başına geçmiştir. Türk akıncıları Musul'un yakınlarına kadar akın yapmağa başlamışlar-dır.

Bunun üzerine Halife Hişam, Said el Harşli'nin kumandası altında büyük bir orduyu Şamdan Azerbaycana yıllamıştır. Sait, Anadolu yoluyla Erzen'e vardığı zaman Azerbaycandan kaçan Arap askerlerine rastlamış ve onları beraberinde alarak Hazerlerin elinde olan Ahlat'a varmıştır. (Erzen, Doğu Anadolu'da bugünkü Bitlis ile Silvan arasında bir şehir idi(7).

Cerrah Ahlatı ve yolu üzerindeki şehirleri savaşla alarak Berde'ye kadar ilerledi. Hakanın oğlu, bu Arap ordusunun çok kuvvetli olduğunu anlayarak asıl karargahı olan daha güneydeki Erdebil ovasına gitti ve kuvvetlerini toplamak için uğraşırken Sait, cebri yürüyüşle ansızın Erdebile gelerek Türk karargahına baskın yapması sopnucunda Türk kuvvetleri Ber-

zend'e çekildi. Berzend'de çok çetin savaşlar oldu ve bilahire Türkler mağlup olarak Azerbaycanı boşalttılar. Bu suretle Azerbaycan 113H./731 M. de tekrar Arap hakimiyeti altına alınmış oldu.(8)

KUZEY KAFKASYA'DA ARAP FÜTUHATI

Kuzey Kafkasya'ya karşı Arap askeri sevkiyatı 23 H./643 M. de başlamış ve 114 H./732 M.'ye kadar devam etmiştir. Bu müddet içinde Arap ordularının defalarca ülke içlerine kadar istila etmiş olmalarına rağmen Arap hakimiyeti ancak Derbend bölgesi ve çevresinde sınırlı kalmıştır. Arap fütuhati arefesinde K. Kafkasya Hazer Türk Hakanlığının en önemli bölgesi olup Dağıstandaki BALANCAR şehri bu devletin başkenti idi. Ülkenin bazı böl-geleri, Derbend, Sarir, Balancar ve Ulu Derbend kırıallıklar dahil olmak üzere, Hazer devletine tabi olan yerli kırıallar ve beyler'ce idare ediliyordu.

Bu bölgelerde Arap fütuhati şöyle cereyan etmiştir:

Azerbeycan'ın önemli bir kısmı Araplar tarafından fethe-dildikten sonra Halife Ömer Derbendi ele geçirmek maksadıyla 643 M.'de Suraka bin Amrın kumandası altında büyük bir ordu yollamıştır. Ve A-

zerbaycan fatihi Bükeyri de bu orduya katılmak emrini vermiştir.

İran'lılarca Derbend, Arap'larca Babul Ebvab ve Türklerce Demir Kapı adları verilmiş olan bu dar geçid eskiden Türk kavimlerinin güneye çıkma yolu üzerinde Kafkas Dağ-larıyla Hazar Denizi arasında bir kapı vazifesini görüyordu. Türklerin bu kapıyı geçmeleri, İranın başına en büyük tehlike teşkil ediyordu. Bu cihettir ki Sasaneler her ne pahasına olursa olsun burasını ele geçirmiş ve dağ ile deniz arasını geçit vermez bir mühkem mevki haline sokmuştu. Arap kuvvetleri de Azerbaycanı fetheder etmez Hazer Türklerinin akınlarını önlemek için Derbendin ele geçirilmesinin ehemmiyetini anlamışlar ve biran evvel bu mühim kaleyi ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.

Suraka, Azerbaycandan yola çıkarken son derece ihtiyat tedbirleri almış ve ordunun merkez kısmını kendisi idare etmiş, öncülüğüne Abdurrahman bin Rabiayı, sağ cenahına Hüzeyfe bin Yemani, sol cenaha Bükeyri ve artçılığa Selman bin Rabiayı tayin ederek tabya halinde yola çıkmıştır. Öncü kuvvetin kumandanı Abdurrahman, Derbend kapılarına dayanarak savaşa başladı. Derbend Kırallığı Şehriyar, memleketini istila etmeye gelen

bu Arap kuvvetinin karşısında duramayacağını anlayarak sulh için yol aramaya karar verdi ve Abdurrahman'a müracaat ederek görüşmek istedi. Abdurrahman bu teklifi kabul edince Kral şehirden çıkarak Abdurrahmanın karargahına geldi ve şöyle dedi

"Ben çok kuvvetli bir düşman ile karşı karşıya bulunmaktayım ve etrafımda muhtelif milletler vardır. Sizlere karşı onlarla işbirliği yapmayı akla uygun bulmuyorum. Rum'larla ve Ermenil'lerle de hiç bir münasebetim yoktur. Şimdiki halde siz benim memleketim ve milletimin üzerinde galip durumdasınız, ister istemez sizinle birleşmiş bulunuyoruz. Sizinle elele vermeyi kabul ediyorum; vergimizi size vermek, size yardımda bulunmak, ve sizin ishazırız. Buna karşılık olarak sizden şunu isterimki üstümüze cizye vergisi koyarak bizi düşmanlarımız gözünde küçük düşürmeyiniz."

Abdurrahman, bu söze cevap vermek selahiyetini sahip olmadığını ve cepheye yakın bir yerde olan başkumandan Suraka'ya gidip söylemesi gerektiğini Krala önerdi. Kral hemen Suraka'nın karargahına giderek aynı sözü ona da söyledi. Suraka, Kralın teklifini kabul etti; "Ancak milletiniz efradından askerliğe gitmek is-

temiyen kişiler cizye ödeyecektir", dedi. Bu şart üzerine sulh anlaşması imzalandı. Halife Ömer, bu haberi büyük bir sevinçle karşıladı. Halife tarafından Derbend ahalisine gönderilen sulhi ahitnamesinde, onların can ve malları teminat altına alınıyordu, asker olarak savaşlara katılmaları cizyenin karşılığı sayılıyordu, savaşa katılmak istemeyenler Azerbaycan'da olduğu gibi cizye ödeyeceklerdi. Arap askerlerine klavuzluk hizmeti ve onları bir gece ve gündüz ağırlama zorunluğu yalnız savaşa gitmeyenlere yüklenmişti.(9)

Bu suretle Derbend, İslam memleketlerinin hudut bölgelerinden biri haline geldi. Derbend muhafız kuvvetleri kumandanı tayin edilen Abdurrahman Bin Rabia, Hazer Türklerine karşı sık sık hudut çarpışmalarına girişti. Halife Osman zaminında Abdurrahman, Hazerlerin üzerlerine yürümek istedise de Halife buna müsaade etmiyordu. Buna rağmen Abdurrahman 32 H./ 652 M. de Hazerlerle savaşa tutuştu ve Derbend'liler de bu savaşa katıldılar. Abdurrahman, savaşın ilk devresinde galip gelerek Balancar şehrinin yakınlarına kadar ilerledi. (Balancar şehrinin yeri şimdi kesin olarak belli değil ise de Semender, yani bugünkü Maçakala'dan birkaç kilometre batıda olduğu sanılıyor. Bu şehir

VIII. asrın başlarına kadar Hazer Türklerinin başkenti idi.) (10) Fakat Türkler Balancardaki bü-yük ordusunu harekete geçirin-ce Arap ordusu bozguna uğradı ve Abdurrahman şehit düştü. Çekilen Arap ordusu ikiye ayrılarak bir kısmı hiç bir yerde durmadan Geylan'a kadar kaçtı, diğer bir kısmı ise Derbend tarafına çekilerek orada bulunan Selman bin Rabia'nın birliğine katıldı. Selman, öldürülen kar-deşi Abdurrahman'ın yerin Derbend muhafız kumandanı tayin edildi. (11)

Bu hezimetten sonra Halife Osman, Kûfe'den Huzeyfe bin Yeman'ın kumandası altında bir orduyu ve Şam'dan Habib bin Mesleme'nin kumandası altında diğer bir orduyu Derbend'e yollayarak Selmanın ordusunu büyük ölçüde takviye ettirdi. Bundan sonra Hazer Türklerine karşı üç defa savaş açıldı, bu savaşların en sonucusu Halife Osamanın şehid edildiği 35 H./ 655 M.' de vukubulmuştur. (12)

İslam tarih kaynakları bu üç savaşın tafsilatını vermemektedir. Anlaşıldığına göre bu savaşlardan Araplar için bir muvaffakiyet elde edilememiştir.

Halife Osman'ın şehid edilmesi hadisesinden sonra ikinci Yezidin halifelik zama-

nına kadar geçen takriben 65 yıllık bir devre içinde Arap ve Hazer arasında bir savaş olup olmadığı İslam tarih kaynaklarında görülmemektedir. Hakikaten Ali, Muaviye, Birinci Yezid ve birinci Mervan zamanlarında Arap dünyası iç kavgalar ve bazen de Bizans imparatorluğu ile savaşlar ile geçmiştir, Abdulmelik devrinden ikinci Yezid kadar geçen zamanlarda Arap fütühat hareketi Afrika, İspanya, Bizans, Türkistan ve Hindistan taraflarında çok ilerlemiş ise de Kafkasya cephesinde ancak Derbend müstahkem mevkiinin muhafazasıyla yetinilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

102 H./ 720 M.'de Sübeyt el-Nehrani'nin kumandası altında bir Arap ordusu Şimali Kafkasyaya girdi ise de Hazer Türkleri ve onlara yardıma gelen Kıpçak Türkleri, Taşlık Yayla adında bir yerde Arap ordusunu basarak pek çoğunu öldürdü ve bütün ağırlıklarını ele geçirdiler, Hezimate uğrayan Arap askerleri hiç bir yerde durmadan Şam'a kaçtılar. Halife İkinci Yezid, kumandan Sübeyt'e müthiş surette kızdı. Sübeyt, "Ne düşmandan korktum ve ne savaştan çekindim, süvarilerim süvarilerle ve piyadelerim piyadelerle karışlıncaya kadar, süngülerim kırılıncaya kadar, kılıcımın yalnız sapı elimde kalıncaya kadar savaştım, fakat Allahın istediği oldu" demek suretiyle

mâzeretini arzyledi.

Hazer Türkleri bu zaferden sonra Azerbaycana taarruza hazırlanmakta idiler. Bunun üzerine Halife, Cerrah bin Abdullahı büyük bir ordu ile yolladı ve Hazerlere karşı savaşmağa emretti. Cerrah Azerbaycana girerek Berde'ye vardıkdan sonra orada bir müddet dinlendi ve oradan Derbend'e yürüdü. Hazerler Derbend'i daha evel boşaltıp çekilmişilerdi. Cerrah, Derbend'i savaşızsızca zaptetti. Hakan'ın oğlu Derbend'e hücum ettisede yenilerek geri çekildi. Cerrah, bundan sonra Kuzeye doğru ilerleyerek Hasın adında bir kaleyi kuşattı (Hasın Arapçada müstühkem demektir, bu kalenin bu anlama gelen bir mahalli adı olsa gerek). Bu kalenin ahalisi bir miktar para ödemek ve kalayı boşaltıp başka yere gitmek şartıyla sulh yaptılar ve çıkıp gittiler. Cerrah, oradan Balancar'a hücum etti ve çok müthiş savaşlardan sonra sonra zaptetti. Fakat şehirden çekilerek müdafa vaziyeti alan Balancar kumandanının bütün ailesi Cerrah'ın eline esir düştü. Cerrah, kumandanın ailesini ona gönderdi ve dostane bir analaşma teklifinde bulundu. Kumandan, şehrin kendisine geri verildiği takdirde Arap ordusuyla işbirliği yapmayı kabul edebileceğini bildirdi. Cerrah da bu şartı kabul ederek sulh

akdetti. Cerrah, daha da ilerleyerek Ulubender adında bir kaleye vardı. Ulubender'in 40,000 kişilik Türk muhafız kuvvetinin kumandanı, Cerrahın buradan geri dönüp gitmesi şartıyla bir miktar para ödemeğe hazır olduğunu bildirdi. Ordusunun çok yorulmuş olduğunu bilen Cerrah ta bu teklifi kabul ederek geri döndü.(13)

Halife Hişam (723-742), 107 H./725 M. de Cerrah'i azlederek yerine kedi kardeşi Mesleme bin Abdulmelik'i tayin etti. Mesleme aynı yıl Hazer Türklerine karşı savaş açarak birkaç kasaba ve köy zaptetti. 110 H. /728 M.' de Mesleme, Arap'larca "Babel Lan (Alan Geçidi)" denilen bugünkü Daryal Geçidi yoluyla K. Kafkasya'ya girdi ve Hazer Hakanını bir ay süren savaşla mağlubetti.(14)

111 H. 729 M. de Halife, Meslemeyi geri çağırarak yerine Cerrah'i ikinci defa olarak Azerbaycan valisi tayin etti. Cerrah, Tiflis yolu ile Şimali Kafkasya'ya girdi ve Hazerlerle savaşarak mağlubetti ve çok ilerleyerek Beyza şehrini zaptettikten sonra salimen geri döndü.(15)

Arap'larca "Beyza" yani "Akşehir" adı verilen bu şehrin Türkçe adı "Sarığşın"dır ve İdil Irmağının boyundadır. Hazer Türkleri Balancardan bu şehre taşınarak burayı başkent yapmışlardır.(16)

Cerrahın geri dönmesinden sonra Hazer Hakanı, Türk Kuvvetlerini toplayarak bütün Şimali Kafkasya'yi geri aldıktan sonra Daryal Geçidi yoluyla Azerbaycana girdi ve Erdebil'e kadar ilerledi. Erdebil ovasında çetin bir meydan savaşı vukubuldu. Bu savaşta Başkumandan Cerrah başta olmak üzere pek çok Arap öldürüldü ve binlercesi esir düş-tü. Hazer Türkleri bundan sonra bütün Azerbaycan ve Ermenis-tanı aldılar ve Musul yakınlarına kadar akın etmeğe başladılar. Bundan dolayı Arap diyarında büyük bir korku yayıldı. Bunun üzerine Halife, Sait el Harşi'nin kumandası altında büyük bir ordu gönderdi ve arka arkaya taviye kuvvetleri yolladı. Sait, Şam'dan hareket ederek Anadolu üzerinden Erzen'e vardı ve Cerrah'in ordusundan sağ kalanlarla burada karşılaştı. Erzen, Doğu Anadolu'da bugünkü Bitlis ile Silvan arasında bir şehir idi.(17) Sait, onları da beraberinde alarak, Hazelerin elinde olan Ahlat şehrini ve yol üzerindeki öteki şehirleri savaşla ele geçirdikten sonra Berde'ye kadar ilerlerdi. Azerbaycan'ı idare etmekte olan Hakanın oğlu, Berde'ye yakın olan Varsan kalesi civarında idi. Arap kuvvetinin çok büyük olduğunu anlayan prens, Varsanı terkederek asıl karargahı olan daha

güneydeki Erdebil ovasına çekildi. Sait, bundan habersiz idi ve Varsana ani bir baskın yaptı fakat prens'in Erdebile gittiğini duyunca hemen cebri yürüyüşle Erdebile hareket ederek her şeyden habersiz uyumakta olan Hazerlerin üzerine bir gece baskını yaptı. Bu ani baskın karşısında dağılan Hazer kuvveti ancak Berzend'ta toplanabildi. Berzend yakınlarında çok çetin savaşlar oldu ve bilahire Hazerler yenilerek Şimali Kafkasya'ya çekildiler, 5000 Arap esiri kurtarılmış oldu. Bu suretle Azerbaycan ve Ermenistan tekrar Arap hakimiyeti altına alındı.

Bu muvaffakiyetten sonra Halife Hişam, Saidi geri çağırarak Meslemeyi ikinci defa olmak üzere Azerbaycana gönderdi. Mesleme, Şimali Kafkasya'ya girerek birçok şehirleri aldı ve hatta Balancarın kuzeyine kadar ilerledi. Ancak, Hazer Türkleri ve diğer Kafkas milletleri kuvvetlerini toplayarak mukabil taarruza geçtiler, bu defa Mesleme ağır surette yenildi ve bütün ağırlıklarını terkederek, iki günlük yolu bir günde yürümek suretiyle son derece bitkin bir halde Derbend'e gelebildi.

114 H. /732 M. de Hişam, Mesleme'yi geri çağırarak yerine Mervan bin Muhammed'i gönderdi ve ona 120,000 kişilik bir ordu verdi. Mervan bu büyük

orduyla K. Kafkasya'ya girdi ve Hazer Denizi boyundaki memleketleri ta Sarıışın'a kadar zaptetti ve Hazer memleketinde bir müddet kaldıktan sonra geri döndü ve Sarir krallığına saldırıdı, Sarir'de pek çok ahaliyi kılıçtan geçirtti, birçok kaleleri zorla zaptetti ve nihayet Sarir kralı itaat etmek zorunda kaldı.(18) Sarir eski Avar Krallığının adıdır, başkenti de o zaman bu adı taşıyan bir şehir olup bugünkü Hanzak şehrinin yakınlarında idi. (19)

Kuzey Kafkasya ahalişi Mervanın kuvvetinin büyüklüğünü iyi anladıktan sonra hepsi onunla sulh akdettiler ve Mervan da bundan sonra Azerbaycan'a döndü. Mervan, bu memleketler ahalisine sık sık kuvvet gösterisi yapmak suretiyle onları kedisine karşı savaşmaktan caydırıyordu. Türkler de Mervandan çok korkmuşlardı. Bu suretle Hazer Denizi boyundaki bütün memleketler ona boyun eğmişlerdi. (20)

Hişam zamanında Dağıstanın kuzey kısımlarında kazanılan birkaç askeri muvaffakiyetlere rağmen Arapların hakiki hakimiyetinde Derbend bir hudut şehri ehemmiyetini taşımakta idi, yani Derbend'in ötesi, yine Hazer Türkleri ve yerli hükümdarlarının elinden

ötesi, yine Hazer Türkleri ve yerli hükümdarlarının elinden alınamamıştı. Derbend Kralının Emeviler devrinde İslam dinini kabul ettiği bilinmektedir ve ahalinin de bir kısmının o zamanlarda müslümanlığı kabul etmiş olduğu kesindir. Dağış-tan ve ötesi bölgelerde İslami-yet daha sonra yavaş yavaş yayılmıştır. (21)

T Ü R K İ S T A N ' D A A R A P F Ü T U H A T I

Arap fütuhâtı, Türkistan'ın ancak Batı bölgesinde vukubulmuştur. Bu bölge, Hindukuş dağları ile (Sir Derya) arasındaki büyük bir saha olup, İslam tarihçileri bu sahayı şu üç coğrafi adla zikrederler:

1-Horasan; Hindukuş ile Ögüz (Amu Derya) arasındaki bölge. 2-Harezem; Amu Deryanın aşağı havzası. 3-Maveraaen-nehir; Amu Deryanın Kuzeyi.

Horasan bölgesi, dört büyük krallık ve birçok derebeyliklere bölünmüştü: 1. Merv Krallığı, 2.Badgıs Krallığı, 3. Aşağı Toharistan Krallığı (Balh ve havalisi), 4. Yukarı Toharistan Krallığı, Amu Deryanın kollarını ve Pamir Dağlarının eteklerini teşkil eden vadiler ve vahalar.

Harezem bölgesi, eskidenberi Harezemşah sülalesinin idaresinde idi.

Maveraünnehir bölgesi, 5 büyük krallık ve birçok derebeylikten ibarett:1.Buhara Krallığı;

Şah ünvanını taşıyan bir Türk sülalesinin idaresindeydi, 2.Soğd; Semerkand, Keş, Nesef ve dolaylarından ibaret olup Tarhan ve yahut Tinsioğlu yani Şehzade ünvanını taşıyan bir sülalenin yönetiminde idi, 3. Uşrusna kralığı; bugünkü Üretepe ve havalisinden ibaret olup Akşın ünvanını taşıyan bir Türk sülalesinin idaresinde idi, 4. Fergane Krallığı; Hocend'ten başlar ve bugünkü Freganeden çok geniş bir krallık olup Akşıt ünvanlı bir Türk sülalesinin idaresinde bulunuyordu, ve 5. Şaş Krallığı; bugünkü Taşkend ve dolaylarından başlayıp bütün aşağı Sir Derya havzasını içine alıyordu.

Arap fütuhâtı arefesinde adı geçen krallıklar birer müstakil devletler halinde olmakla beraber Gök Türk Hakanına bir nevi tabi durumda idiler, Hakan'a hediye kabilinden vergi verir ve büyük bir düşman saldırısına maruz kaldıkları takdirde Hakandan askeri yardım görürlerdi, ancak oralarda Hakanın bir askeri gücü ve siyasi mümessili daimi olarak bulunmazdı.

Türkistana karşı Arap askeri harekâtı 22 H. /642 M.'de başlayarak 193 H. /808 M.'ye kadar sürekli savaş, sulh ve diğer hadiseler neticesinde adı geçen bölgeler Arap hakimiyeti altına girmiştir. Şöyle ki:

İran Şahı Yazdicerd, Halife Ömer zamanında ülkesi Arap

kuvvetlerince fethedildikten sonra bir miktar kuvvetiyle Horasan'a çekilerek Merv şehrine yerleşti. Türk Hakanından, Soğd ve diğer komşu krallıklardan yardım istedi. Diğer taraftan İran halkını Araplara karşı isyana teşvik etti.

Bunun üzerine Hazreti Ömer, Ahnef bin Kays'in kumandası altında büyük bir orduyu Horasana gönderdi. Ahnef, 22 H. /642 M. de Yezdicerd'i mağlub ederek Merv'i aldı, Yezdicerd oradan Balh'a kaçtı, orada kendi ordusunun bir kısmı tarafından çıkarılan isyan yüzünden tutunamadı, Amu Deryayı geçti. Tam bu sırada Türk Hakanı ile Soğd ve fergane Krallarının yardım kuvvetleri yetişti. Hakan, Yezdicerd'i yanına alarak Balh'a geçti.

Oraya kadar gelmiş olan Arap kuvvetleri geriye çekildiler. Hakan ilerleyerek Mervirud'e (Merv'in güneyinde bir şehir idi) vardı. Ahnef, ordusunun büyük kısmı ile burada Hakana karşı mevzi almış bulunuyordu. Her iki taraf istihkamalar kazarak savaşa başladılar. Yezdicerd ise kendi ordusuyla Merv şehrini kuşattı. Günlerce süren bu muharebelerde hiç bir taraf üstünlük sağlayamıyordu. Nihayet bir gün Hakan, ani olarak savaş meydanının terketti ve acele ile Türkistana gitti, çok müşkil bir durumda olan Arap ordusu bu suretle hiç beklemediği bir kurtuluş hadisesiyle karşılaştı. Yezdicerd de kaçarak Türkistan'a iltica etti ve ölünceye kadar Ferganede yaşadı.

Hazreti Ömer, bu zafer haberini alınca Ahnefe hemen Merve dönmesini ve Amu Deryayı geçmek teşebbüsünde bulunmamasını emretti.(22)

Hakanın Merv meydan muharebesinden ani olarak çekilmiş olmasının sebebi hakkında İslam tarih kaynaklarında hiç bir esaslı bilgi yoktur. Diğer kaynaklar bu çekilişin sebebinin, Çin kuvvetlerinin Doğu Türkistana saldırmış ve Turpan ve Kuça'ya kadar ilerlemiş olmalarından ibaret olduğunu açık göstermektedirler.(23)

31 H. / 651 M. de Horasan ahalisi isyan ederek Arap kuvvetlerini memleketten attılar. Bunun üzerine Halife Osman, Abdullah bin Amir'in emlakini zaptetti. Yukarı Toharistanda Cuzcan, Talıkan ve Faryab beyliklerine hücum ederek çok çetin savaşlardan sonra buraları vergiye bağladı. Daha sonra Aşağı Toharistanın merkezi olan Balh'a hücum ederek orasını da yıllık vergiye bağladı. (24) Bu ikinci fetih hadisesi, Arap hakimiyetinin Horasanda istikrar kesbetmesini sağladı, fakat Toharistan bölgeleri 35 H. /655 M. de tekrar Arapların elinden çıktı.

Bu sırada Gök Türk hakaniyle Çin arasında şiddetli savaşlar cereyan etmekte idi ve netice olarak 659 M.'de Doğu Türkistan ve Batı Türkistanın bir kısmı Çin istilasına uğradı.

Bu suretle Batı Türkistan hükümdarları arkalarındaki büyük Türk kuvvetinden mahrum kal-mış ve iki ateş arasında son derece ağır bir duruma düşmüş-lerdi. Bu durum 699 M.ye kadar devam etmiştir. (26)

Abdullah, 41 H./ 661 M. de Toharistana hücum etti ve Balh şehrindeki meşhur Nobar mabedini yıktırdı.(27)

47 H./ 667 M. de Hakem el-Gıfari'nin kumandası altında bir Arap ordusu Yukarı Toharistanın Garcistan (bugünkü Bağlan ve Kunduz) ve Çağaniyan (bugünkü Hisar ve Kölab) beyliklerine hücum ederek epeyce ilerlemiş isede onun Çağani-yan'da öldürülmesi bu harekatı tamamen akim bıraktı. Aynı zamanda başka bir Arap ordusu Balh şehrini zaptetti. Diğer bir Arap ordusu da, Amu Derya sahilinde Semerkand ve Buhara yolları üzerinde stratejik ehemmiyetli Amil ve Zem kalelerini ele geçirdi.

Halife Muaviye tarafından Horasan valisi olan Ubeydullah bin Ziyad, son derece zengin bir memleket olan Maverâün-nehir bölgesini istilaya hazırlandı. Bunu duyan Buhara Kralı Baydon, kaleleri tamir ettirdi ve kuvvetlerini topladı, kendisi Amu Derya'ya en yakın olan Baykend şehrine yerleşerek müdafa vaziyeti aldı. Ubeydullah, 54 H. 674 M. de ani olarak Amu Deryayı geçti ve Baykend'i atlıyarak doğru Buhara şehrine

hücum etti. Buhara ve Keş bölgelerindeki müdafa kuvvetlerini Baydon'un eşi HATUN kumanda ediyordu. Hatun'un bu müdafa savaşlarındaki kahramanlıkları bir milli destan olarak tarihe geçmiştir. Hatun, bilahire bir miktar vergi ödemek şartıyla sulha razı oldu. Ubeydullah, Baykend'e hücum ederek Baydon'u mağlubetti ve hemen oradan Irak'a döndü.

Yine Muaviye tarafından Horasan valisi olan Said ibn Osman 59 H. /678 M.'de Buhara'ya hücum etti. Hatun, Soğd'tan gelen yardım kuvvetini de kendi kuvvetine katarak müdafa savaşına girişti, fakat Arapların kat'i surette galip geldiğini görünce sulh'a mecbur kaldı, Haraç ödemek ve Semerkand'ın fethi için Arap-lara asker ve silahla yardımda bulunmak şartıyla sulh akdederek Merv'e döndü.(28)

Said'in yerine vali olan Silm bin Ziyad 61 H. /681 M. 'de Buhara'ya hücum etti. Kral Baydon, Soğd kralı Tarhandan bir miktar yardım alarak müdafaya girişti, fakat Baydon'un savaş meydanında öldürülmesi Buhara kuvvetlerinin bozguna uğrama-sına sebep oldu. Baydon'un varisi iki yaşındaki oğlu TUĞŞAD idi, vasisi olan anası Hatun, Arap kumandanına büyük miktarda para ödeyerek onun çekilmesini temin etmek suretiyle memleketini kurtardı. (29)

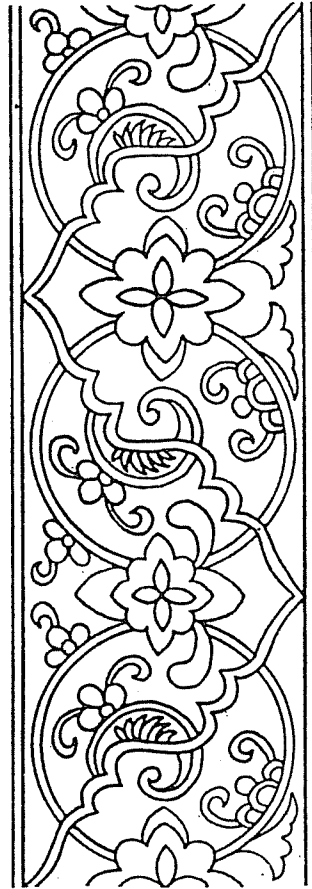
684 M.'de Arap kuvvetleri Maveraünnehir tamamıyla boşal-tarak Horasana çekildiler. Bu çe-kilmenin sebebi hakkında İslam tarih kaynakları şu kısa malumatı vermektedirler: "Horasan-daki Arap kuvvetleri arasında çıkan kabilecilik mücadeleleri, Maveraünnehir hükümdarlarını istiklâllerini geri almağa teşvik etti, Güney Toharistana kadar uzanan bölgeleri büsbütün tahliye etmek zorunda kalan Arap kuvvetleri daha gerilere çeki-lerek müdafa durumuna düş-tüler ve neticede Horasan Böl-gesi mave-raünnehir süvarileri-nin hücumlarına maruz kaldı-lar." (30)

Fakat asıl Türk kaynakları, Arapların bu çekilişinin sebebi-ni bize gayet açık anlatmaktadır. Bu hakta Orkun Abidesinde kaydedilen kısa malumatı aynen aktarıyoruz: "İnci Ögüzü (Sir Deryayı) geçerek Tinsioğlu (Soğd Kralı) ile beraber hareket ettik, Yatıgma ve Benilik adın-daki iki dağı aşarak Demir Kapiya kadar gittik ve orada düşmanı geri püskürttük. Karam dağında Araplar, İnal Hakana (meşhur bir Gök Türk kumandanıdır) karşı taarruza geçtiği için oradaki kalelere haber saldık, Soğd halkı hep toplanıp geldi. O gün mukabil taarruza geçildi. Türkler Demir Kapiya ve Tinsioğlu Yatıgma dağına hücum etmişler, fakat sahipleri yok olan sayısız altın, gümüş, cariyeye, esir ve mallara raslamışlardır (yani Araplar bütün ağırlıklarını

bırakarak kaçmışlardır) Bu orduyu ben Bilge Taykuk sevkettiğim için bu eşyaları bana getirdiler"(31). Burada adı geçen Bilge Tuykuk, Gök Türk hanınının Baş Veziri idi.

77 H./696 M.'de Arap kuvvetleri Türkistan bölgelerine bir hücum daha yapmışlar, Harezemde bazı muvaffakiyetler kazanmış iseler de , Amu Derya sahillerine giden kuvvetler kendilerini tehlikeden güç-lükle kurtarabilmişlerdir. (32)

80 H./ 699 M. de Muhelleb bin Ebisufre Amu Deryayı geçerek Keş (bugünkü Yeşilşehir) yakınlarına kadar ilerle

di. Bu sırada Yukarı Toharistan'daki Hatelan (bugünkü Karatigin) beyi Alsabal'ın asi yeğeni Muhelleb'in yanına gelerek onu Hatelan'a hücumu teşvik etti. Muhelleboğlu, Yezidin kumandası altında bir orduyu ona katarak Hatelan'a yolladı. Alsabal, yeğenin karargahına bir baskın yaparak onu yakalattı ve idam ettirdi. Yezid, Alsabal'a karşı ciddi bir savaşı göze alamıyarak onunla sulh akdetti ve geri döndü.

Muhelleb, diğer oğlu Habib'i bir kol kuvvetle Buhara Krallığı dahilindeki Rabincan şehrine yolladı. Buhara hükümdarı (Hatun) 40,000 kişilik bir orduyla savunmaya geçti, birkaç çatışmadan sonra Habib, Keş'e çekilmek zorunda kaldı.

Muhelleb, Keş yakınında iki yıl kalmış ise de ilerlemeğe cesaret edemedi ve "Kaşki şu orduyu şu tehlikeli yerlerden sağ salim olarak Merv'e geri çekebilsem kendimi bahtiyar sayardım" demekle endişesini açıklıyordu. Nihayet Muhelleb, Keş ahalisinin bir miktar vergi ödemesi mukabilinde sulh yaparak Merv'e çekildi. (33) Böylece Keş Arap hakimiyeti dışında kaldı. (34)

Muhallebin, Merv'de vefatı üzerine yerine geçen oğulları Yezid ve Mufaddal, Badgis kralı Neyzek ile savaşmaktan

başka hiç bir ehemmiyetli iş görememişlerdir.(35) Bunun üzerine Halife Velid, çok tecrübeli ve idareci bir kumandan olan Kuteybe bin Müslim'i Horasan valisi tayin etti. (36)

Kuteybe, 86 H. /705 M. 'de Badgis Kralı Neyzek'i sulh yoluyla Arap hakimiyetine itaat etmeye ve ordusuyla Arap ordusuna katılmaya ikna etmeye muvaffak oldu. Kuteybe, aynı yılı Yukarı Toharistana yürüdü ve Talikan'a kadar geldiği zaman tehlike hisseden Çağanıyan (Hisar ve Kölab), Hatelan (Karatigin), Ahron ve Şoman (Şığan ve Dervaz) beyleri sulh talebinde bulundular. Kuteybe, vergi ödemeleri şartıyla onlarla sulh akdederek Merv'e döndü.

Kuteybe, 87 H. /706 M. 'de Buhara krallığındaki Baykend şehrine hücum etti. Baykend'in yardımına koşan Türk ve Soğd orduları Arapları muhasare altına aldılar. Araplar iki ay her taraftan irtibatları kesilmiş bir durumda kaldılar. Nihayet bir günü Kuteybe ani bir yarma hareketine geçti ve gafil avlanan Türk kuvvetleri Buhara'ya doğru çekildiler. Baykend ahalisi kendi başlarına müdafa yapmak zorunda kaldılar. Araplar şehri zorlamağa başlayınca şehir ahalisi sulh talebinde bulundu ve Kuteybe Sulh akdetti ve bir vali ile bir miktar kuvvet bırakarak geri döndü. Kuteybe-

nin dönmesinden sonra Baykend ahalisi isyan ederek vali ile Arap askerlerini kılıçtan geçirdiler. Kuteybe bu haber üzerine Baykend'e döndü ve şehrin surlarını yıktırarak şehre girdi, bölgenin en büyük ticaret merkezi olan bu zengin şehirden emsali görülmemiş miktarda servet yağma edildi. Bundan sonra Kuteybe Merv'e dönüp gitti.(37) Bu yağma sırasında Baykend'in dünyaca meşhur zırh fabrikasından Arapların ellerine sayısız miktarda zırh geçti. (38)

88 H. /707 M. de Kuteybe Buhara toprağına iki defa girdi; ilkin, Turmuşkend ve Ramitin şehirlerini almış ise de Türk ve Soğd ordularının yetişmesi üzerine hemen geri çekilerek Amu Deryayı geçmek suretiyle ordusunu kurtarabildi. İkinci defasında ise Harakan mıntikasına girerek oradaki muhafızları mağlub etti ve Buharaya doğru ilerlemeğe başladı, fakat Hatun'un kuvvetleri Arapları geri püskürttü. (39)

Kuteybenin böylece başarısızlığı, Halife Velid'i ve Kuteybenin amiri olan Doğu Bölgesi Umumi Valisi Haccac'ı çok sinirlendird; ikisid de onu şiddetle kınadılar, ve büyük miktarda takviye kuvvetleri göndererek ona moral verdiler.

90 H. /709 M.'de Kuteybe, Arap ordusundan başka, Arap

itaatı altına girmiş olan Badgis Kralı Neyzek ve diğer Horasan beylerinin kuvvetlerini de beraberinde alarak Buhara'ya yürüdü. Hatun, Türk ve Soğd'tan yardım istedi, fakat Kutaybe, erken davranarak şehri kuşattı. Hatun sur'un içine çekilerek şiddetle müdafa ederken Türk ve Soğd kuvvetleri yetişti. Buhara ordusu da şehirden çıkarak savaşa başladı. Türkler, Arap ordusunun Kuteybenin bizzat kumanda ettiği merkez kısmına şiddetli bir hücum yaparak bozguna uğrattılar. Ancak, Arap ordusunun sağ ve sol cenahlarının gayreti sayesinde Türkleri kendi mevzilerine çekilmeğe zorladılar. Günlerce süren bu meydan muharebesi, Arap ordusu süvari birlikleri tarafından Türklerin cephe arkasına yapılan bir gece-baskını ile sona erdi. Bu baskında Türk Hakanı ile oğlunun yaralanmış olmaları Türklerin yenilgiyi kabul ederek geri çekilmelerine sebep oldu. (40)

İslam tarih kaynaklarının bir çoğunda kaydedilen "Türk Hakanı ve oğlu yaralandı" sözü doğru değildir. Doğrusu; "Türk hakanının oğlu yaralandı" olmalıdır. Çünkü Türk ordusunun başında olan zat Hakan değil, eski Hakanın oğlu Költekin idi ve onun çekilmesinin sebebi, bu savaşta yaralanması olmayıp Isık Köl etrafındaki Kara Türkiş aşiretlerinin is-

yanını bastırmak üzere görevlendirilmiş olması idi. (41)

Bu suretle kendi başına kalmış olan Buhara kuvvetleri şehir büsbütün harap oluncaya kadar müdafa ettiler, bilahire muhakkak yenileceğini anlıyan Hatun, Arap hakimiyetine boyun eğmek zorunda kaldı ve vergi ödemek ve bir miktar askerle Arap ordusuna katılmak şartıyla sulha razı oldu.

Buhara zaferi, Kutaybe için bir başka siyasi zafer kazanmasına vesile teşkil etti. Nitekim; Soğd Kralı Tarhan'ın kendi memleketinin de Buhara gibi harab olmasından korkarak Kuteybeye sulh tebliğiyle başvurdu. Vergi ödemek, Arap hakimiyetini kabul etmek ve buna sadık kalınmasını teminat altına almak üzere Kuteybeye rehineler verilmesi şartıyla sulh akdedildi, ve Kuteybe Merv'e döndü.(42)

Bu seferde Kuteybe ile beraber bulunan Badgıs kralı Neyzek, Amil şehrine vardıkları zaman hastalık bahanesiyle Kuteybe'den ayrılarak Balh'a gitti, orada Toharistan Kralını ve beylerini isyana teşvik etti, birçok beyler isyana katıldılar. Bunun üzerine Kuteybe, kardeşi Abdurrahmanı bir orduyla Toharistana yolladı. İsyancı beylerden birçoğu teslim oldu ve bazıları Neyzek'le beraber savaşı sürdürdüler. Talikan şehri önünde savaş cereyan ederken

Kuteybe yetişti ve Talikanı zorladı, binlerce ahaliyi caddelerdeki ağaçlara asmak suretiyle katliam ettirdi. Kuteybe, Neyzek'i ve onunla birlikte dağa çıkan beyleri takibe başladı. Boyun eğen Toharistan beylerini de bu takibe katılmağa zorladı. Bu durum karşısında çaresiz kalan Neyzek, affedilmesi şartıyla teslim olacağını bildirince Kuteybe af vadinde bulundu; ancak Kuteybe bu vadini tutmadı. Onu idam ettirdi. Bundan sonra Kuteybe, Aharon ve Şo-man dağlık bölgesine hücum etti. Yörenin beyi ölünceye kadar direndi. Bey öldürüldükten sonra bu bölge de zaptedildi.(43)

Kuteybe, oradan Kuzeye doğru yönelerek Demir Kapı'yı aşdı ve Keş ile Neseş (bugünkü Karşı) şehirlerini aldıktan sonra Buhara'ya geldi ve 18 yaşına gelmiş olan Kral Tuğşad'ın anasının vesayetinden çıkarak taht'a oturttu, Tuğşad'a karşı isyan eden birkaç derebeyini yakalatarak idam ettirmek suretiyle Tuğşad'ın merkezietini kuvvetlendirdi. Böylece Buhara krallığı Araplar için en vefadar bir bölge haline sokulmuş oldu. Buhara ahali kitle halinde müslüman oldu, müslüman olmak istemeyenler ise şehri terkederek dışta ayrı bir mahalle kurdular. (44)

Kuteybe, 91 H./710 M. 'de

Zabilistan'a karşı bir sefer açtı. Zabilistan, bugünkü Kabil ve etrafındaki dağlık bölgelerden ibret olan bir memleket idi. Ahalisi ise Abdal (Ak Hun) Türklerinin kaldıklarından ibaret olup Retbil ünvanını taşıyan bir kralları vardı. Kuteybe'nin bu seferi, çok şiddetli savaflara yol açtı. Sonuçta Retbil, bir miktar vergi vermek suretiyle sulh akdetmeye razı oldu ve yönetim kendisine bırakıldı.(45) Ancak 250 H./864 M. de bu memleket Yakub Saffari tarafından işgal edilmesiyle, Retbil sülalesi sona erdi ve burada Arap hakimiyeti başladı.(46)

Soğdlar, Tarhan'ın Araplara vergi ödemeyi kabul etmiş olduğunu milli şereflerine ihanet telakki ediyorlardı, fakat Kuteybenin üstün kuvvetinden korktukları için silahlı bir ayaklanmaya da cesaret edemiyorlardı. Kuteybenin Zabilistana karşı savaşa girişmesini bir fırsat bilen Soğdlar, birden ayaklandılar ve Tarhan'ı tahtından indirdiler ve Arapları koğdular. Tarhan, teesürünü yenemiyerek intihar etti ve Soğdlar, hanedandan başka birisini kral seçtiler. Yeni kralı Arap kaynakları "Gorek", Çin kaynakları ise "U-li-Kia" adıyla zikrederler.(47) Bence bu kelimenin aslı, "Görk" olmalı; güzel ve yahut uluğ anlamındadır.

93 H./712 M.'de Kuteybe

Soğdların üzerine sefere hazırlanırken Harezemşah, kendisine karşı isyan eden kardeşi Hurzad'a karşı Kuteybe'den yardım istedi ve yardım verildiği takdirde Arap devletine vergi ödemek ve tabi olmak vadedinde bulundu. Bu büyük fırsattan faydalanmanın kıymetini bilen Kuteybe, Soğd seferini geriye bırakarak Kardeşi Abdurrahmanı büyük bir orduyla Harezem'e yolladı. Harezemşah vadettiği vergiyi hemen peşin olarak ödedi ve 10,000 kişilik ordusuyla Arap ordusuna katıldı, Hurzad mağlubedildi ve onunla beraber teslim olan 4000 Harezem Türkü son neferine kadr öldürüldü. (48)

Arap ordusu Harezem'den geri döner dönmez ahali Harezemşah'a karşı yeniden ayaklanarak onu öldürdüler; Arap vali ile garnizonunu koğdular. Bunu duyan Kuteybe hemen Harezem'e girerek katliama koyudu. Kuteybenin Harezem'de icra ettiği katliamlar, Baykend ve Şoman katliamlarını unutturacak derecede feci oldu ve Harizemde münevverler ve ileri gelen sınıflar tamamıyla imha edildi. Bu suretle Harezemde Arap hakimiyetinin istikrarı temin edilmiş oldu.(49)

Kuteybe, Soğd seferini kış geçtikten sonra yapmağa karar verdi,.Bu kararı duyan Gorek

(Soğd Kralı) askerlerinin çoğunu izinle kış geçirmek üzere yurdlarına gönderdi. Bunu haber alan Kuteybe derhal harekete geçti ve 94 H./713 M. başında kardeşi Abdurrahmanı 20,000 kişilik öncü kuvvetle Soğ'a yolladı ve kendisi de ordusunun kısmi küllisiyle yola çıktı. Gorek derhal Semerkand kalesine kuvvetini toplayarak müdafaya başladı, Taşkendteki Gök Türk kuvvetlerinden ve Fergane kralından yardım istedi. Kuteybe doğruca Buharaya geldi ve oradan da yanına bir miktar yerli kuvvet alarak Semerkand'a doğru yola çıktı. Rabincan'a vardığı zaman, Taşkend ve Ferganden gelen Türk kuvvetleriyle karşılaştı ve şiddetli bir savaştan sonra onları yenerek Semerkand surlarına dayandı ve surları yıkmağa baş-layınca Gorek sulh talebinde bulundu. Kuteybe, sulh için şu şartları koydu:

1- Gorek yıllık vergileri ödeyecek, 2- Soğd kuvvetleri ve müslüman olmayanlar şehri boşaltarak başka yere taşınıp gideceklerdir, 3- Şehir içinde bir cami yapılacaktır.

Gorek bu şartları kabul etti ve sulh imzalandı. Semerkandlılar şehri boşaltarak 5 fersah (25 kilometre) uzakta bulunan Aştihan kalesine yerleştiler. Kuteybe, Semerkand şehrine Apdullahbîn müslüm kumandası altında kalabalık bir Arap ordusu

ile sayısız silâh ve mühimmat yığıldıktan sonra Merv'e döndü.

Kuteybe'nin, Baykend, Şoman ve Harezemde girişmiş olduğu intikam hareketine Semerkand'da tekrarlamamasının ve acele bir sulh yapmış olmasının nedeni, tarihçilerin dikkatinden uzak kalmış olup, şöyle mütalada bulunulabilir: Kutebe, sulhu kabul etmiyerek intikam yolunu tutsaydı murabe uzayacaktı. Soğd memleketinin henüz zappedilmemiş Keş ve saire bölgelerinden, Fergane, Uşrusna, Taşkend krallıklarından ve hatta Gök Türklerden büyük miktarda yardım kuvvetlerinin yetişmesi için fırsat bırakılmış olabilirdi, ve neticede Arap kuvvetleri Maveraünnehirden atılabılırdi. Diğer taraftan Arap kuvvetleri de son derece yorgun düşmüş ve istirahatata muhtaç bir durumda idi. Bu cihetle Kuteybe, Gorekin şaşkınlıkla sulh talebinde bulunduğundan hemen faydalanmayı ihmal etmedi ve Semerkand gibi emsalsiz müstahkem bir kaleyi Arap üssü haline sokmak için intikam hissini bir tarafta bırakarak yüksek askeri ve siyasi dehasını kullandı.(51)

Kuteybe, aynı yılın sonlarında Amu Deryayı geçerek Buharaya geldi. Buhara ve Neseft' ten 20,000 kişilik yerli asker toplayarak kendi ordu-

sunu takviye etti, bir miktar askeri Keş şehrini almak için yollayarak kendisi bütün kuvvetiyle Ferganeye yürüdü. Hocend'te çok şiddetli mukavemele karşılaştı, Hocend'i bırakarak Ksan ve diğer birkaç Fergane şehirlerini zaptetti. Oradan Taşkend krallığına hücum etti. Taşkendliler çok şiddetle müdafâ ettiler. Şehir tamamıyla harap olduktan sonra işgal edildi. Kuteybe ordusuyla Merv'e döndü.

95 H./714 M.'de bütün ordusuyla Hocend'e yürüyen Kuteybe, Fergane'nin bir çok şehirlerini aldıktan sonra Taşkend'e ilerleyerek İspey-cap'a (Sayram) kadar zapetti. Tam bu sırada Kuteybe'nin hamisi olan Haccac'ın ölüm haberi gelince Kuteybe büyük bir telaşla kapılarak geri döndü. Çünkü Kuteybenin ordusunda bulunan birkaç yüksek rütbeli subay ondan hoşlanmıyordu; ancak Haccac'tan korktukları için çaresizce ona itaat ediyorlardı. Haccac ölünce bu subayların isyan etmelerinden ve Halife tarafından da himaye edilmeyeceğinden korkuyordu. Kuteybe, ordusunun bir kısmını Buhara, Keş ve Neseft'e bıraktı ve bir kısmını da izin vermek bahanesi ile her tarafa dağıttı ve acele olarak Merv'e gitti. Bunu duyan Halife Velid, Kuteybe'ye derhal tatmin edici bir ferman gönderdi ve askeri hareketine devam etmesini emretti.

Kuteybe ordusunu toplayarak 96H./715M'd Semerkand'a geldi, fakat ihtiyatı elinden bırakmıyarak bütün ailesini Semerkand'a nakletti ve itimadedtiği bir miktar kuvveti kendisinin muhafızı tayin etti. Kuteybe, bundan sonra ordu ile Ferganeye yürüyerek Özkend bölgesini işgal etti. Bu sırada Halife Velid vefat etti; yerine kardeşi Süleyman Halife oldu. Süleyman, Kuteybiyi kendisine düşman sayıyordu ve bu cihetle onun işaretiyle Kuteybenin ordusundaki subaylar ona karşı isyan ettiler ve Kuteybeyi ailesinin çoğuyla beraber Ferganede öldürdüler.(52)

Bazı İslam tarih kaynaklarında Kuteybenin 96 H. de Kaşgar'ı fetettiği ve Çin imparatorunu tehdit ederek sulh'a mecbur ettiği kaydedilmiştir. Fakat bu olayla ilgili rivayetler birbirini tutmamakta, üstelik, fiili duruma da uymamaktadır. Çünkü; o sırada Kaşgar ve diğer Doğu Türkistan bölgeleri Çin istilası altında olmayıp Gök Türk hakanlığının hakimiyeti altında idi. (53)

Kuteybenin öldürülmesi ile Maverâünnehir'de Arap fütuhâtı bir duraklama devrine girmiştir. 716 M.'de Batı Gök Türk devletinin yerini almış olan ve Türkîş devleti adını alan diğer bir Türk devletinin hakanı Sulu,717M.'de Taş-

kend, Fergane, Uşrusna ve Yukarı Toharistanı kendi hakimiyeti altına aldı ve o zamanki Horasan valisi Yezid bin Muhelleb ile bir mütareke akdetti. Arapların elinde yalnız Buhara ve Soğd bölgeleri kalmış oldu. Bu mütareke 720 ye kadar devam etti. (54)

101 H./720 M.'de Soğd'lar Araplara karşı isyan ettiler ve Arap kuvvetlerini sürüp çıkardılar.(55) Gorek (Soğd kralı), Tuğşad (Buhara kralı) ve Yabgu (Yukarı Toharistan kralı), gizlice Sulu Hakan'a elçi göndererek istiklallarını geri almak için yardımda bulunmasını rica ettiler. Sulu Hakan, 102 H./721 M.'de Kölçur'ün kumandası altında bir yardım kuvveti gönderdi. Arap kuvvetleri her yerde yenildiler, fakat Soğd ırmağı (Zerefşan) boyunca vukubulan bir çarpışmada Kölçur yenilerek çekilip gitti. Tuğşad ile Gorek henüz Türk ordusu ile açıkca işbirliği yapmamışlardı.

Halife Hişam tarafından Horasan valisi tayin edilen Said el Harşi 104 H./722 M.'de Semerkand'a hücum etti ve ahalsini katliam eyledi. Katliamdan kaçarak kurtulanlar Fergane ve Türkiş topraklarına sığındılar. Gorek ise Aştihan kalesin sığındı ve orada Araplara karşı direndiği rivayet edilmekte olsa da bunun imkansız olduğu malumdur; çünkü Said'in, valiliği müd-

detince Soğd, Buhara ve diğer bölgelerin çetin savaşlarla sahne olduğu malumdur.

Said'in yerine vali olan Müslim, mezkur yılın sonlarına doğru Amu Derya'yı geçmiş ise de Türklerin şiddetli hücumlarına uğradı ve güçlkle geri çekilerek ordusunu mahvolmaktan kurtarabildi. Müslim 105 H./724 M. de Semerkand yakınındaki Akşın kalesine kadar ilerlemiş ise de Türk kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü.

Müslim, ikinci yılı Buhara'ya geçti ve oradan Ferganeye yürüdü, önüne çıkan her şehir tahribederek ve meyvalı ağaçları kestirerek ilerliyordu. Sir Deryayı geçerek Ferganenin merkez şehirlerinden bir olan Aksekit şehrini kuşatma altına aldı. (56)

Bu savaşta Türkler tarafından mukavemet gösterilip gösterilmediği hakkında İslam tarih kaynakları hiç bir bilgi vermiyor. Fakat anlaşıldığına göre Türkler, Arapları daha içerilere çekerek imha etmek maksadiyle ciddi mukavemet göstermemişler ve savaşı Sir Deryanın ötesinde kabul etmişlerdir. Aksekit'i muhasere altına alan Arap kumandanı yanlış bir yola saptığını anlayarak hemen sur'atla geri çekildi; üç günlük mesafeyi bir günde yürüyerek çekiliyordu.

Fakat ikinci günü Sabuk dere-sinde Sulu Hakanın kumandası altındaki Türk ordusu yetişti ve vukubulan savaşta pek çok Arap subayları ve Soğd gönüllüleri başkanı öldürüldü ve sekiz gün süren bu takip neticesinde Arap kumandanlarının meşhurlarından bir çoğu öldürüldü ve sağ kalanlar da bin bir müşkülâtle Sir Deryayı geçerek Hocend kalesine sığınabildiler. Türklerin Sir Derya boyuna gelerek biraz duraklamalarından faydalanan Arap ordusu, Semerkand tarafına çekildi. Çok sıcak günlerde cereyan etmiş olan bu çetin savaşlara Araplar "Susuzluk Savaşı" adını vermişlerdir. Bu savaş Arap kuvvetlerini Maverâ-ünnehirden tamamiyle çekilmek zorunda bıraktı.(57)

Esed bin Abdullah, 108 H./ 726 M.de Yukarı Toharistanın Hatelan bölgesine bir hücumda bulunmuş ise de Susuzluk Savaşında olduğu gibi ağır zayıt vererek geri çekildi.

Horasan valisi Eşres, 109 H. 727 M.de Semerkand ve diğer Soğd şehirlerine din adamları göndererek İslam dinine davet ettirdi. Zaten ötedenberi İslam dini bir hayli yayılmış bulunan bu bölgede, bu davet kolaylıkla kabul gördü ve ahalinin çoğunluğu müslüman oldu. Eşres tarafından, müslüman olanların cizyeden muaf oldukları ilan edilince Soğd halkı Arap hakimiyetini

tanıdı; çünkü halk sonu gelmez bu savaşlardan usanmış ve savaş masrafları ile diğer vergilerden bıkmış bir durumda idiler. Ne var ki, aradan çok zaman geçmeden Halifenin hazinesi para sıkıntısına düştü. Bütün İslam memleketlerinde yeni müslüman olanların İslamiyetini kabul etmeme ve onlardan cizye alma kararı çıkartıldı. Bu karara uyarınca Eşres, yerli müslümanlardan cizye almağa kalkışınca yerli ve Arap müslümanlar birleşerek isyan ettiler. Eşres, bu isyanı zorla bastırmak isteyince, isyan daha da büyüdü ve işe Sulu Hakan müdahale ederek ordusuyla Soğd'a geldi. Binbir güçlkle Baykend'e çekilen Eşres'i Sulu Hakan muhasare altına aldı ve şehrin su kaynaklarını kestirdi. Eğer Eşres bir çıkış hareketiyle su menblasını ele geçirmeseydi Arap ordusu susuzluktan mahvolacaktı. Kuşatma uzayınca Hakan, Başkendi kuşatma altında bırakarak Arapların en müstahkem kalesi olan Kermerce şehrini kuşattı ve 50 gün süren savaştan sonra şehri ele geçirdi ve tahribettirdi. Kış bastırınca her iki taraf savaşı durdurdular. Kışı, Hakan Fergane ve Taşkend'te, Eşres ise Baykend'te geçirmeğe başladı. Kış sırasında sebebi bizce bilinmeyen bir hadise oldu. Bu, Gorek ile Eşres arasında eski sulh'un yenilenmesi hadisesi idi. Gorek bu sulh mucibince

Semer kand kalesini Araplara teslim etti ve Sevre bin el Har adında bir kumandan 12,000 kişilik Arap ordusuyla Semerkand'a yerleşti.(58) Bu sırada Eşres azledilerek yerine Cüneyd el Murri vali olarak Horasana gelince Eşres, ordusuyla Baykenden çıkararak Amu Deryanın güney tarafına çekildi.

112 H./730 M. ilkbaharı gelince Hakan, Semerkand'a doğru harekete geçti. Semerkand muhafızı olan Sevre, Cüneyd'e haber yollayarak yardım diledi. Cüneyd, hemen Amu Deryayı geçmek ve Sevrenin yardımına koşmak istediye de tecrübeli kumandanları Cüneyd'in asker ve mühimmatını kafi görmeyerek mani oldular. fakat Cüneyd, 12,000 Arab'ın mahvolmağa terk edilmesine tahammül edemedi ve Amu Deryayı geçerek Keş şehrine kadar ilerledi ve orada tertibatını tamamlayarak Semerkand'a doğru yola çıktı. Semerkand'a 4 Fersah (20 kilometre) mesafedeki Şavdar dağının deresinde konakladı. Bu sırada Hakan yetişti. Soğd Kralı Gorek, Toharistan Kralı Yabgu, Taşkend ve Ferganeli kuvvetler de gelerek Hakana katıldılar;Arapları dağın geçidine kadar geri püskürttüler. Bu geçid üzerinden 3 gün süren şiddetli savaşlardan sonra Türk ordusu, Arapları tamamen kuşattılar. Kurtuluş çaresi bulamayan Cüneyd, Semerkand'da adam

göndererek oradaki Arap kuvvetini yardıma çağırdı. Sevre, 12,000 kişilik kuvvetiyle Semerkand'tan yola çıktı; fakat Türk kuvvetleri tarafından sarılarak imha edildi. Yalnız bin kişinin kurtulabildiği rivayet edilir. Türkler bir an için bu kuvvetle uğraşırken, bu arada Cüneyd muhasareden kurtulma caresini buldu ve başka bir yoldan Semerkand kalesine girebildi. Bu suretle ordusunu tamamen mahvolmaktan kurtardı. Sulu Hakan, Semerkand'ı muhasare altına aldıysa da zapedemedi ve Halife Hişam tarafından gönderilen takviye kuvvetleri gelince Hakan, Semerkand'ı terkederek Buharayı muhasare altına aldı.

Cüneyd, Maveraünehri büsbütün terkederek Horasana çekilip gitmek ve yahut Buharayı kurtarmak için bir teşebbüse girişmek arasında müterddit idi; fakat maiyetindeki subaylar ikinci şıkkı tercih ettiler. Bunun üzerine Cüneyd, ansızın Semerkand'tan çıkararak Buhara krallığı dahilindeki Kermine şehrine baskın yaptı ve oradaki Türk askerlerini mağlubetti. Türkler, Tava-vis'te Araplara karşı saldırıya geçtilerse de bir Arap pususuna düşerek mağlup oldular. Bu suretle Cüneyd, Buhara'yı yeniden ele geçirmeğe muvaffak oldu. Bu savaşların neticesi olarak Buhara , Semerkand ve Keş

bölgeleri Arapların elinde kaldı, diğer bölgeler ise Hakanın himayesinde kaldı. Hakan, keni karargahı olan Tokmak şehrine döndü.(59)

116 H./734 M.'de Horasanda Abbasi taraftarları isyan çıkardılar ve isyancıların başkanı Haris bin Süreyc'in bu hareketından Gorek (Soğd Kralı) faydalanarak istiklal ilan etti, ve Arapları sürüp çıkardı.

118 H./736 M.de Horasan valisi Esed bin Abdullah, Yukarı Toharistan'ın Hatelan bölgesine hücumla geçti. Hatelan beyi Saycıoğlu, durumu Hakana bildirdi. Hakan, Tokmaktan cebri yürüyüşle 17 günde Hatelana geldi. Esed derhal geri çekildi ve Amu Deryayı geçerken arkasından Türklerin yetişerek hücum etmeleri sebebiyle ağır zayıyata uğradı. Türkler de ırmağı geçince Esed hafif bir mukavemetten sonra askerleriyle Balh'a çekildi. Hakan da kış mevsiminin gelmesi dolayısıyla Toharistana dönerek orada bir müddet istirahatından sonra Tokmak'a gitti. Hakan, Toharistanda iken Abbasi taraftarlarının başkanı Haris, Toharistana geldi ve Hakandan, Maveraünnehir hükümdarlarının kendisine yardımında bulunmaları için emir vermesini rica etti.(60)

120 H./737 M. baharı gelince Hakandan Soğd, Uşrusna,

Taşkend ve Toharistan krallarına hazırol emri geldi, ve Hakan da Soğd'a taşındı. Anılan hükümdarlar ona katıldılar ve hep beraber Amu Derya sahiline vardılar. Balh'ta bulunan Esed, seferberlik ilan ederek müdafa hazırlığına başladı.- Hakan, Amu Deryayı geçerek Halm, Garcistan ve Cozcan beyliklerini işgal etti. Fakat Cozcan beyi Arap'lara sadık kalarak kuvvetleriyle beraber dağa çekildi. Esed, Garcistan'da Türk kuvvetlerine karşı bir baskın düzenledi. Gargistan kuvvetleri de Türklerin cephe gerisine hücum ettiler. İki düşmanın birden baskınına uğrayan Türk ordusu, Toharistana kadar geri çekilmek zorunda kaldı.

Hakan, Yabgu'nun misafiri olarak Toharistanda bir müddet dinlendikten sonra Tokmak'a döndü. Yeniden Batı Türkistan seferine hazırlık yapılmakta olan Sulu Hakan, büyük kumandanlarından biri olan Kölçur tarafından tertiplenen bir suikast ile 738 M.de öldürüldü. Onun öldürülmesi hadisesi Türkler arasında iç savaşların çıkmasına sebep oldu ve nihayet birkaç yıl sonra Doğu Türkistan Çin istilasına uğradı. Bu suretle Maveraünnehir hükümdarları Arapların ve müslüman olan yerlilerin karşısında yalnız başlarına kaldılar.(61)

Esed, Hakanın öldürülmüş olduğunu Halife Hişam'a müjde olarak bildirdiği zaman Halife, bu büyük düşmandan kurtulduğu için Allah'a şükran secdesi yaptığı rivayet edilir.(62)

Esed aynı yılı Hatelana hücum ederek başkenti zaptetti, kasaba ve köylere dağılan Arap askerleri ahaliyi esir aldılar ve öylesine yağma ettilerki kendileri, misli görülmemiş bir zenginliğe eriştiler. Canını kurtarabilen ahali, tamamen Doğu Türkistan'a göçtüler.(63)

Esed, uzun tecrübesinin neticesi olarak Türkistan hükümdarlarının ita'atının zorla temin edilemeyeceğini anlamıştı. Bölgenin eski hükümdar sülalesi olan Samanoğullarını ve önde gelen geleneksel dini bir aile olan Barmakoğullarını himaye etti, yükseltti; ve Balh ve havalisinin imar ve iskan işlerini onlara bıraktı; 737M.'de ölen Soğd kralı Gorek'in yerine, milli elenek icabı, oğullarının kral ve bey olmalarına hiç müdahale etmedi. Esed, bu tutumunu sayesinde bir çok bölgenin barışçıl bir şekilde Arap hakimiyetini kabul etmesini temin etti.

Esed, 120 H./738 M.'de Balh'ta vefat etti, yerine Nasr bin Seyyar vali oldu. 30 yıldan beri Horasan ve Türkistan'da muhtelif vazifelerde bulunan çok tecrübe sahibi olan Nasr, ilk iş

olarak Müslüman Türkleri vergiden muaf tutmak, gayri müslimlerin borçlarını silmek, kalan vergileri de kaldırmak, tecrübeli ve sevilen kişileri memuriyete atamak gibi islahat yolunu tuttu. Bu icraat, Nasr'ın umum halkın sempatisini kazanmasında en büyük amil oldu. Nitekim, yerli hükümdarlar, istiklallerini elde etmek istiyorlardı, ancak halk Arap taraftarı olduğu cihetle etkilerini yitirmişlerdi ve ses çıkarmaz hale gelmişlerdi.

123 H./741 M.'de Fergane ve Taşkend kralları, Türk Hakanı Kölçur ve Abbasi yanlısı Haris ile anlaşarak Nasr'a karşı savaş hazırlığına başladılar. Bunun üzerine Nasr, büyük bir ordu ile Semerkand'a geçerek oradan Uşrusna'ya (Üretepe) vardı. Uşrusna kralı karşılık göstermedi. Nasr, oradan Taşkende giderek müttefik kuvvetlere karşı şiddetli savaflara girilşti ve hepsini mağlubetti. Neticede Taşkend ile bir saldırılmazlık anlaşması imzalandı, Taşkend kralı, Haris'i Farab şehrine sürgün etti.

Nasr, Taşkend'ten Ferganeye yürüdü. Fergane Kralı teslim olmak istemedi; müdafa için yeterli kuvveti olmadığı için başkenti Merginan'i terk ederek dağa çekildi ve Arap kuvvetleri onu takibederek Kova şehrine kadar ilerledi. Bu

sırada kralın annesi ile Nasr'ın ordusunda bulunan Gürgan şehzadesi araya girerek Nasr ile Kral arasında, Taşkend Sulhu olarak trihe geçen, bir barış anlaşması akdedilmesini sağladılar. Bundan sonra Nasr, Merv'e döndü.

Nasr'ın Merv'e dönmesinden az sonra Buhara kralı Tuğşad ile garnizon kumandanı Vasil bin Amr, iki derebey tarafından öldürüldüler. Bunun üzerine Nasr, Buhara'nın idaresini öldürülen kumandanın oğlu Kuteybe'ye verdi. Bu suretle Buhara doğrudan doğruya Arap idaresine geçen ilk Türkistan bölgesi olmuştur.

Bu hadiselerden sonra Nasr Horasanda çok kuvvetlenmiş olan Abbasi taraftarlarına karşı mücadele etmek zorunda kalarak Türkistan işleriyle meşgul olmak için fırsat bulamadı.

Öteyandan Batı Türkistan ahalisinin mühim bir kısmının İslam dinine girmiş olmaları neticesi olarak Arap'lara karşı olan eski kinin yerine bir nevi ısınma ve kaynaşmanın yerleşmiş oldu.

126H./743M.'de Kölçur'un Çin'lilere esir düşerek öldürülmesi ve Doğu Türkistan'ın Çin istilasına uğraması, Batı Türkistan hükümdarlarının da Arap'larla iyi geçinmeğe zorluyordu. Çinlilerin Doğu Türkistan-

da işledikleri katliam ve mezalim, Batı Türkistan'lıların gözünü korkutuyor ve Arapları tercih etmeleri için en büyük amil oluyordu. Bu cihetlerdeki Soğd, Buhara, Toharistan ve Harezem kısımları Arap hakimiyetinde olup, Uşrusna, Fergane ve Taşkend kralları Arap'larla dostane münasebet içinde idiler.

Abbasi taraftarları liderliğini eline geçiren meşhur Mervli Ebu Müslim, Araplardan ziyade Horasan ve Türkistan ahalisi ile işbirliği yapmağa çalışıyordu. Ebu Müslim'in sağ eli olan Balh'lı Barmakoğlu Halid'in gayretiyle yerli hükümdarlar Ebu Müslimin tarafına geçtiler, ve netice olarak 130 H./747 M.'de Nasr kat'i surette yenilerek Horasandan İranın içerisine kaçtı ve yegane yüksek hakimiyet Ebu Müslimin eline geçti. Aşağıdaki iki hadise Türkistan'lılarla Ebu Müslim arasında işbirliğinin teessüs etmesinde çok büyük rol oynamıştır.

Çin kumandanı Kao-Sien-Çi, 132 H./749 M.'de Toharistan yabugusuna ait olan Çetral, Gilgit ve diğer Pamir mintakalarına bir baskın düzenledi.

Yine adigeçen Çin kumandanı, 750 M.'de Taşkend'e saldırarak kralı öldürdü ve şehri tahrib ve memleketi yağma etti.

Taşkend veliahdı, Ebu Müslim'in yanına giderek Çin'lilere karşı yardım istedi. Ebu Müslim, Batı Türkistan'dan topladığı bir gönüllü ordusunu, Ziyad bin Salih'in kumandası altında, Taşkend'e yolladı. Bu ordu ile Çin ordusu arasında Talas ovasında vukubulan meydan muharebesinde, önden Arap ve yerli İslam kuvvetleri, arkadan da Çin'lilere karşı isyan eden Karluk Türkleri, Çin kuvvetlerini kuşatarak imha ettiler. Talas meydan muharebesiyle kazanılan bu zafer, Batı Türkistan Türkleriyle Arap'lar arasında bir kader birliği yarattığı gibi Doğu Türkistan'ın da 1000 yıldan uzun bir müddet için Çin istilasından kurtulmasına sebep olmuştur.(64)

Ebu Müslim'in hareketi zamanında onun esas kuvvetini, Türkistan'ın Horasan kısmı teşkil ediyordu, Maverainnehir ve Harezem kısmı da bu hareket'a büyük ölçüde katılmıştır. Abbasi sülalesini iktidar'a getiren kuvvet, işte Ebu Müslim'in bu kuvveti idi.

İlk Abbasi Halifesi Seffah, Barmakoğlu Halid'i kendisine Vezir tayin etmek suretiyle Türkistan'a olan itimadını göstermişti. Abbasi ordusunda Türkistan'lı birlikler birinci mevki tutuyor ve Arap birlikleri ise ikinci derecede kalıyordu. Barmakoğulları, Samanoğulları

ve Mervli Mahanoğulları, Abbasi devletinin en önemli siyaset adamları ve yüksek kumandanları idiler.

178 H./794 M.'de Harun-irreşid tarafından Türkistan valisi tayin edilen Barmakoğlu Fadıl, bir Türkistan çocuğu olarak ahalinin gururunu okşamış ve o güne kadar Arap devletine tabi olmayan Uşrusna'ya bizzat giderek Kralı, Hilafet devletine bağlanmaya ikna etti; Fadıl, Türkistan'lılardan beşbin kişilik bir ordu teşkil ederek devlet hizmetine bağladı, ve bu kuvvetin bir kısmını Bağdad'a götürerek oraya yerleştirdi.

186 H./802 M.'de Harun-irreşid'in Barmakoğullarını yok etmesi ve Türkistan'a tayin ettiği vali Mahanoğlu İsa'nın beceriksizliği yüzünden Türkistan'da büyük bir isyan çıktı ve yukarıda adı geçen Nasr bin Seyyarın torunu Rafi bu isyanın başında bulunuyordu. İslam tarihlerinde "Doğu Tehlikesi" adıyla zikredilen bu isyanı yatıştırmak için Harun-irreşid bizzat 193 H./808 M.'de Bağdattan yola çıktı, fakat Tuş'a (bugünkü Meşhed) vardığı zaman vefat etti.

Memun, vali olarak 4 yıl, ve Halife olduktan sonra da Merv'i başkent yaparak 4 yıl olmak üzere, toplam 8 yıl Türkistan'da kaldı. Bu süre içerisinde Türkistan'da Arap

hakimiyetine, son olarak, istikrar getirdi. Memun, Soğd, Uşrusuna, Fergane ve diğer ülke hükümdarları Merv'e davet ederek onlara yüksek rütbeler ve vazifeler verdi; aralarından büyük kumandanları devlet hizmetine aldı. Uşrusna Kralı Akşın (Araplar, "Afşın" yazarlar), Fergane Kralı Akşid'in oğlu Toğaç, Uygur şehzadelerinden Tolun ve diğer sayısız büyük kumandanlar, Abbasi ordusunun başına geçmişlerdir. Memun, Türkistan'ın idaresini, önce Mervli Tahiroğullarına, sonradan da Samanoğullarına verdi. Samanoğulları sülalesi, Batı Türkistan'ı 389H./998M.'ye kadar yönetmiştir.

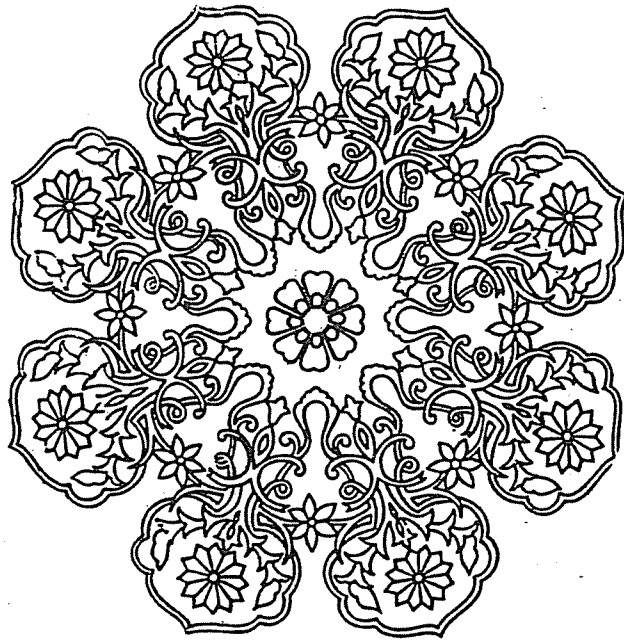
İşte bu siyasi birlik, ve ona paralel olarak, Türkistan'dan eskiden beri oldukça yüksek olan ilmi seviyenin daha da olgunlaşarak İslamlaşması, Türkistan'ın Abbasilerin ilk devrinde İslam dünyasına katılmasını, ve çok geçmeden de İslam aleminin en ileri uzuvlarından biri durumuna gelmesini temin etmiştir.(65)

DİPNOTLAR:

- 1-İbni Haldun, C. 2, S. 354, M. Ferit Vecdi, C. 1. S. 132.
- 2-Hıdri, C. 2, S. 27; İbni Haldun, C. 2, S.266.
- 3-Bak. Hıdri, C. 2, S. 32.
- 4-İbni Haldun, C. 2, S. 366.
- 5-İbni Haldun, C. 2, S. 367.

- 6-İslam Ansiklopedisi, C. 2, S. 91.
- 7-İslam Ansiklopedisi, C. 4, S. 337.
- 8-Hıdri, C. 2, S. 195.
- 9-İbni Haldun, C. 2, S. 355; Hıdri C. I, S. 225.
- 10-İnönü Ansiklopedisi, C. V. S. 105.
- 11-İbni Haldun, C. 2, S. 383; Hıdri C. 2, S. 28.
- 12-İbni Haldun, C. 2, S. 383.
- 13-Hıdri, C. 2, S. 189.
- 14-Hıdri, C. 2, S. 195.
- 15-Hıdri, C. 2, S. 196.
- 16-İnönü Ansiklopedisi, C. V, S. 105.
- 17-İslam Ansiklopedisi, C. 4, S. 337.
- 18-Hıdri, C. 2, S. 196,197.
- 19-İslam Ansiklopedisi, C. 3, S. 452.
- 20-Hıdri, C. 2, S. 198.
- 21-İslam Ansiklopedisi, C. 3, S. 452, 453, 454.
- 22-Hıdri, C. 1, S. 226, İbni Haldun C. 2, S. 356.
- 23-W. Eberhard, S. 191, M. E. Buğra, S. 146, W. H. Şing S. 22.
- 24-İbni Haldun, C. 2, S. 375, Dr. Gibb, S. 28.
- 25-Dr. Gibb, S. 29.
- 26-M. E. Buğra, S. 154.
- 27-Dr. Gibb, S. 29.
- 28-Dr. Gibb, S.37.
- 29-Dr. Gibb, S. 39.
- 30-Taberi, S. 490 ve 860; Belazuri, S. 414, İbni Lesir, S. 195
- 31-Orkun Abidesi, III. yazıt, S. 115 (H. Namık Orkun).
- 32-Belazuri, S. 426.
- 33-Hıdri C. 2, S. 161.
- 34-Dr. Gibb, S. 45.
- 35-Hıdri, C. 2, S. 163 ca 181.
- 36-Dr. Gibb 46, 49, 51.

- 37-Hıdri, C. 2, S. 182.
 38-Dr. Gibb, S. 56.
 39-Hıdri, C. 2, S. 173, Dr. Gibb S.
 57.
 40-Hıdri, C. 2, S. 174.
 41-Orkun Abidesi, I. Yazıt S.46.
 42-Hıdri,C. 2, S. 174; Dr. Gibb,. S.
 60.
 43-Dr. Gibb, S. 62; M. E. Buğra, S.
 163.
 44-Hıdri, C. 2, S. 174, Dr. Gibb, S.
 60.
 45-Dr. Gibb, S. 68.
 46-Ferid Vecdi, C. 5, S. 515.
 47-Dr. Gibb, S. 68.
 48-Hıdri, C. 2, S. 174; Dr. Gibb, S.
 69.
 49-Taberi,S. 1252 ve 1525; T. Sa-
 chau ,S. 41.
 50-Taberi,S. 1247 ve 1249 , Dr.
 Gibb, S. 71- 74.
 51-Dr. Gibb ,S. 78
 52-Hıdri,C. 2, S. 174, 178, Dr.
 Gibb, S.78, 79,80- 84.
 53-Dr. Gibb, S. 85. M. E. Buğra S.
 162.
 54-Hıdri, C. 2, S. 181, Dr. Gibb,S.
 76, M. E. Buğra, S. 177.
 55-Tabarı, S. 1356; Belazuri, S.
 423.
 56-Dr. Gibb, S. 102; M. E. Buğra,
 S. 179.
 57-Dr. Gibb, S. 102, 103.
 58-Hıdri, C. 2, S. 192, Dr. Gibb, S.
 112; M.E. Buğra, S. 181.
 59-Hıdri, C. 2, S. 192, 193; Dr.
 Gibb, S. 112-118.
 60-Dr. Gibb, S. 120, 130 ; Hıdri,
 C. 2, S. 193, 194.
 61-Dr. Gibb ,S. 130, 133, M.E.
 Buğra, S.184.
 62-Hıdri ,C. 2, S. 194.
 63-Hıdri, C. 2, S. 194; M. E.
 Buğra, S. 189.
 64-Dr. Gibb, S. 125-151; M. E.
 Buğra, S. 186, 188.
 65-Hıdri ,C. 3, S. 22, 198.

Seyfettin Azizi Ne Yapmak İstiyor?

A. Şekür Turan

Bugünlerde Seyfettin Azizi'nin iki kitabı Türkiyemize kadar gelmiştir. Bu kitaplar üzerinde durmadan önce Seyfettin Azizi'nin kim olduğunu bilmeliyiz. Çünkü Seyfettin Azizi'yi tanımadan eseri üzerinde durmaya ve bu çalışmalar vasıtasıyla neyin peşinde olduğunu görebilmeye imkan yoktur.

Seyfettin Azizi kimdir? Seyfettin Azizi, Rusya'da eğitim görmüş olup, sırasıyla Çankayşek'e, Stalin'e ve Mao'nun "Dörtlü Çetesi"ne hizmet etmiştir. Bu hizmetlerinde, mensubu olduğu Doğu Türkistan halkı aleyhine çalıştığı için efendileri tarafından sırasıyla Maarif Nazır Yardımcılığı, Genel Valilik gibi makamlara getirilmiştir. Bu mevkilerde bulunduğu uzun yıllar boyunca, kendi ulusuna yapmadığı zulüm, çektirmediği eziyet, etmediği kötülük kalmamıştır. Şimdi Pekin'de bu hizmetlerine yaraşır bir emeklilik hayatı sürdürmekteymiş.

Seyfettin Azizi'nin ilk kitabı olan "Satuk Buğra Han", baştan sona kadar kendisinin etiyist görüşünün ağır bastığı Türk-İslam tarihini çarpıtan bir romandır. Bu roman, sayın yazarımız Hekimi tarafından, dergimizin XX. sayısında tanıtılmış ve kitaptaki yanlışlıklar ve Seyfettin'in kimliği üzerinde durulmuştur.

Seyfettin Azizi'nin ikinci eseri ise "Tanrıtağ Bürkütü" (Tanrıdaki Kartalı) başlığını taşımaktadır. Girişinde, 1944-49 senelerinde Gulca ayaklanmasında görev alan ve 1949 senesinde Rus-Çin işbirliği sonucu uçak kazası süsü verilen bir komploda öldürülen Ahmet Can Kasimi'yle beraber ortadan kaldırılan Abdülkerim Abbas'ın hayatını anlatacağını beyan eder. Ancak, kitapta yer alan olaylar hayal mahsulü ve efendilerinin görüşü doğrultusunda olduğu, bu hadiseyi bilenlerin gözünden kaçmamaktadır.

Bilindiği gibi müstevliler genellikle işgal ettikleri toprakların insanların din, bayrak, türbe ve millî kahramanlarına doğrudan saldırmaktan çekinirler. Bu gibi kutsal varlıkları, Seyfettin gibi kukla yazarlar vasıtasıyla hikâye, tiyatro, sinema ve roman gibi edebî eser ve diğer araçlarla ele alıp, yavaş yavaş yıpratmak ve yalan bilgilerle basitleştirmek isterler. Muvaffak olurlarsa, inkar yollarını bulmaya çalışırlar. İşte bu "Tanrıdaki Kartalı" isimli kitap da böyle bir amaca yönelik eserdir. Şöyle ki:

1- Kitabın iç kapağında Abdülkerim Abbas'ın

askerî üniforma ile çektiği bir fotoğrafı yer almaktadır. Göğsünde ay-yıldız madalyası ve yanında montaj olduğu sırttan bir Çinli kadın görülmektedir. Resmin altında "Abdülkerim Abbas'ın Çinli bayan dostu" ibaresi yazılmıştır. Burada ay-yıldız küçültüldüğü gibi, Doğu Türkistan'a iskan edilen Çin şirnaklarını gösterip, "Gençler, ay-yıldızlı üniforma taşıyanların Çinli dostu vardı da, şimdi iki ırkın kaynaşmasından siz neden kaçıyorsunuz, buyurun" demek istediği gözden kaçmamaktadır.

2- Kitabın bir çok yerinde İslam dinini ve 1944 Gulca ayaklanmasının önderi olan Ali Han Töre'yi küçülten ve ay-yıldızlı bayrağımızla alay eden yerler çoktur.

3- Eserde hiç yeri değilken Doğu Türkistan mücahidlerinden merhum Mehmet Emin Buğra ve Mesud Sabiri Baykozı ile halen hayatta olan İsa Yusuf Alptekin'e "Pan-Türkist", "bölücü" gibi yersiz ithamlarla hakaret edilmektedir.

4- Kitapta Doğu Türkistan kahramanlarından Osman Batur'a da saldırılmakta ve iftira edilmektedir.

5- Yazar, 1949'da Gulca ayaklanması liderlerinin öldürüldüğü uçak kazası süsü verilen komplo senaryosunda sözkonusu edilen mahut uçağın düştüğü yeri sonradan yaptığı bir yolculuğunda gördüğünü yazıyor. Burada da efendilerine yalancı şahillik yaptığı açıktır.

Kitabın en rezil tarafı da, 1949 senesinde Çin basısına karşı yapılan sivil millî mücadeleyi hiç utanmadan, yüzü kızarmadan, tarih ne der demeden, daha o savaşa katılan mücahidlerin bir kısmı hayatta iken "Bu mücadele Gomindang (Milliyetçi Çin) rejimine karşı yapıldı. Gaye Çin komünist devrimcilerle birleşmekti." diyerek aziz şehitlerimizin ruhunu incittiği gibi tarihimizi de müstevlilerin keyfi için saptırmaktadır.

Fakat bu gibi kişilere Doğu Türkistan halkının inanmadığını, yazdıklarını nefretle karşıladığını ispatlayan haberler almakta olduğumuzdan tesselli buluyoruz.

ÇİNDE AZINLIK MİLLİYETLERİ ARAŞTIRMALARI KONUSUNDA KISA BİLGİ

Prof. Enver BAYTUR

Çin Sosyal Bilimler Akademisi Milliyetler
Araştırması Enstitüsünde Eski Türk Tarihi
Profesörü

Halen Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve
Coğrafya Fakültesinde Misafir Öğretim
Üyesi

Çin Halk Cumhuriyeti, çok milliyetli bir ülkedir. Bu milliyetler, halen Han, Cuan, Uygur, Moğol, Hui, Kore ve Kazak da dahil 56 kardeş milliyetlerinden oluşmaktadır. Tarih açısından, bu milliyetler, Huaşa, Di-Türk (Kuzey Di), Yi (Doğu Yi), Rong (Batı Rong) ve Man (Güney Man) gibi milliyetlerden gelişerek oluşmuşlardır. Ta eski zamanlarda Huaşalar esas olarak Sarı Nehrin orta havzası bölgesinde, Diler Çin'in kuzey ve kuzey-batı bölgelerinde, Moğol çayırlarında ve Orta Asya da yaşıyorlardı. Ronglar, bugünkü Gansu bölgesinde; Manlar ise, Yanzi ve Huihi nehirlerinin güneyinde, ayrıca bugünkü Çinin güney ve güney-doğu bölgelerinde yaşıyorlardı. Araştırmalara göre, Şicou hanedanı döneminden önce (M.Ö 11-8. yüzyıllar) Di milliyeti ve Man milliyeti o zamanki Çinin çoğunluk milliyetleriydiler, Huaşa milliyeti ise bir azınlık milliyetiydi. Di'lerin, günümüzdeki Türk dilleri kolunu mensup etnik grupların en eski ataları olduğunu söyleyenler vardır. Kaynaklara göre, o zamanki Di milliyetini 200 den fazla soy ve boy oluşturmuş. Türlü

sosyal ve tarihi nedenlerle, Şicou hanedanından sonra Huaşalar hızla gelişerek zamanında Çin'de oldukça ileri düzeyde bir çoğunluk milliyeti haline gelmiştir.

Dil aileleri açısından bakarsak, sözünü ettiğimiz eski zamanlarda Çin'deki milliyetlerin hangi dil ailelerine veya dil kollarına ait olduklarını söylemek çok güçtür. Ancak araştırmalara göre, eski zamanlarda Çin'de yaşayan milliyetler her halde Çin-Tibet ve Altay dil ailelerine aittirler. Bu eski milliyetlerden gelişerek oluşan mevcut 56 milliyet ise Çin-Tibet, Altay, Malay-Poliniziya, Güney Asya ve Hint-Avrupa olmak üzere 5 dil ailesine dahil edilmektedir. Kore dili ve Cing dilinin hangi dil ailelerine ait olduğu konusunda hâlâ fikir ayrılığı vardır. Kore dilini Altay dil ailesine veya Güney Asya dil ailesine dahil edenler vardır.

Altay dil ailesine ait olanlar şunlardır:

1) Türk dilleri koluna ait olanlar: Esas olarak Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca, Salaca, Batı Yüguca ve Tuvaca konuşanlardır.

2) Moğol dilleri koluna mensup olanlar: Esas olarak Moğolca, Dağurca, Dongşianca, Tuca, Bao Anca ve Doğu Yüguca konuşanlardır.

3) Mancu-Tunguz dil ailesine mensup olanlar: Esas olarak Mancuca, Şilbeca, Hızıca, Evenkçe ve İlinçunca konuşanlardır.

Bunun yanısıra, tarihi gelişmeler açısından bakarsak, Çindeki kardeş milliyetlerin hepsinin kendine özgü karakterlere ve de ortak özelliklere sahip olduklarını farkedebiliriz. Örneğin, yukarıda açıklanan milliyet ve dil kökenleri konusundaki özelliklerin yanı sıra, bu milliyetlerin maddi ve manevi uygarlık, tarih, dini inanç, örf ve adetler açılarından da kendi özellikleri vardır. Kaldı ki, tarihte birçok milliyet ülke çapında veya bölgede hakim milliyet olup yalnız kendi tarihini değil, bütün Çin tarihini de önemli ölçüde etkilemiştir. Bazı azınlık milliyetlerin iktidarının değişmesi ve bazı milliyetlerin kalkınması, tüm Çin

tarih sürecinin ve sosyal gelişmelerin değişik aşamalarını kapsamıştır. Örneğin, Çin'de Tan hanedanı döneminde, kuzey ve kuzey-batı bölgelerindeki Göktürk Hanlığı, Kutluk Türk Hanlığı, Uygur Hanlığı, Kırgız Hanlığı, Turfan İdikut Hanlığı ve Karluk Hanlığı (' sonraki Karahanlar Devleti), milliyet hakimiyetini simgeliyorlardı. Hakeza, Turfan İdikut Hanlığının hakimiyeti sürdüğü yüzyıllarda, bugünkü Çin'in orta bölümünde sırayla Tan hanedanı, 5 hanedan-10 devlet, Sung, Liyao, Cing, Yuan ve Ming hanedanları ortaya çıkmışlardır. Bu karmaşık tarih süreci ve oluşumlar nedeniyle Çin ulusunun sosyal tarihini araştırmak, özellikle de bütün Çin'deki azınlık milliyetlerin tarihlerini kapsıyan genel bir Çin tarihi derlenmesinde büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır.

Ancak, Çin'de yaşayan azınlık milliyetler, eski tarihten başlayarak Çin'i ortaklaşa kalkındırmaya çalışmış, devletin kadim tarihini ve parlak kültürünü birlikte yaratmışlardır. Azınlık milliyetler, uzun dönemde Han'larla (etnik Çin'lilerle) bir arada yaşayarak siyasi, ekonomik ve kültürel bağlantılar kurmuş ve birbirine bağlı, birbirini ilerleten ilişkilerde bulunmuşlardır. Örneğin, bir zamanlar azınlıkta bulunan Huaşia milliyeti, Şicou hanedanı döneminden sonra, özellikle M.Ö. III.yüzyıldan M.S. III. yüzyıla kadar iktidarda bulunan Han hanedanı döneminden başlayarak adım adım çoğunluk milliyeti durumuna gelişmiş, Han milliyeti haline gelmiştir. Buna, Han'ların sosyal üretim, tarihi koşullar ve coğrafi ortam alanlarındaki elverişli koşulları dışında, çevredeki kardeş milliyetlerin siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki büyük etkileri, özellikle çevredeki milliyetlerin sürekli olarak iç içe olmaları ve birleşmeleri neden olmuştur. Bunun yanı sıra, eski zamanlarda Huaşia milliyeti ve Han milliyeti ile birlikte mevcut olan azınlık milliyetlerinin varlıklarını sürdürüp bugüne kadar gelişebilmeleri de kendi çabaları ve diğer elverişli koşulları dışında Han milliyeti de dahil çevresindeki kardeş milliyetlerin büyük etkilerinden ayrılamazdı. Çindeki çeşitli

milliyetlerin bu durumu, Çin tarihinin gelişmesindeki özel iç kuralları ve ülkenin oluşup geliştiğine ilişkin objektif gerçek-leri yansıtmaktadır

Bu karmaşık duruma rağmen, Çin'de milliyet araştırmalarıyla uğraşanlar Çin'deki kardeş milliyetlerin yukarıda açıklanan karmaşık sosyal tarihleri, kültürleri, dilleri ve ekonomileri konularında bilgi almak amacıyla çeşitli alanlarda araştırmalar yapmaktadırlar.

Çin'deki milliyet araştırmaları kuruluşları.Çin'deki milliyet araştırmaları ile meşgul kuruluşlar, esas olarak merkezi ve yerel olmak üzere iki kademelidirler. Bu kuruluşlar ya sosyal bilimler akademisine, ya da yüksek okula, ya da kitlevi akademik topluluğa aittirler. Esas olarak milliyet sorunu teorisi, milliyet politikası, etnografya, milli tarihi, milliyet dili, milliyet edebiyatı, milliyet ekonomisi, milliyet sanatı, milliyet örf ve adetleri, milliyet dini ve ilgili eski kaynaklar konularında araştırmalar yapmaktadırlar. Bu konuların araştırıldığında, tarih bilimi, arkeoloji, antropoloji, sosyoloji, ekonomi bilimi, filoloji, din bilgisi, felsefe, psikoloji ve doğa bilimi tarihi de ele alınmaktadır.

Çin'in merkezi düzeydeki azınlık milliyetleri araştırmaları kuruluşları arasında Çin sosyal bilimler akademisine bağlı milliyetleri edebiyatı araştırmaları enstitüsü, azınlık milliyet araştırma enstitüsü, din araştırmaları enstitüsü ve arkeoloji enstitüsü vardır. Bunun dışında, merkezi azınlık milliyetleri Enstitüsü, Pekin üniversitesi, Çin halk üniversitesi ve Pekin pedagoji üniversitesinde de özel olarak azınlık milliyetlerinin tarihleri, eski ve çağdaş dil ve yazıları, ekonomileri, kültürleri sanatları, dinleri konularında araştırmalar yapan kuruluşlar ve kişiler vardır. Merkezi düzeydeki azınlık milliyetleri araştırmaları kuruluşların hepsi Pekinde bulunmaktadır. Yerel düzeydekiler ise esas olarak eyalet, merkeze doğrudan doğruya bağlı şehir ve özerk bölgelerin sosyal bilimler akademelerinde veya bu yerlerdeki yüksek okullarda bulunmaktadır. Yerel

düzeydeki sosyal bilimler akademilerinin sayısı Tayvan eyaleti dışında Çinde 29'u bulmaktadır. Merkezi düzeydeki azınlık milliyetleri araştırmaları kuruluşların esas görevi, Çinin Han milleti dışındaki 55 milliyeti, özellikle de nüfusu oldukça kalabalık olan Uygur, Moğol, Hui, Cuan, Kore ve Mançu milliyetleri üzerinde araştırmalar yapmaktadır.

Yerel düzeydeki azınlık milliyetleri araştırmaları kuruluşları ise yukarıda zikredilen milliyetler dışında esas olarak bölgedeki azınlık milliyetleri konusunda araştırmalar yapmaktadırlar. Bundan başka, yerel kademelerdeki parti ve hükümet organlarında, özellikle azınlık milliyetleri işleri komitelerinde de belli sayıda azınlık milliyetlerini araştırmakla görevli daireler vardır.

Çinde azınlık milliyetleri araştırmaları alanındaki kitlevi akademik topluluklar, azınlık milliyetlerini araştıranların birleştikleri örgütlerdir. Bu örgütlerin hedef ve görevleri, çeşitli milliyetlerden konuyla ilgili araştırmacıları azınlık milliyetleri araştırmalarında örgütleyip birleştirmek, araştırmacıların azınlık milliyetleriyle ilgili önemli teori, sorun ve ilkeleri inceleyip araştırmalarına yardımcı olmak, araştırma plan ve konularını saptamak, devletçe verilen araştırma görevlerini üstlenmek, bireylere araştırma konularında kılavuzluk yapmak ve maddi yardımlarda bulunmak ve hem ülke içinde hem de uluslararası akademik alışverişte bulunmaktır. Çin'de akademik toplulukların masrafları bütünüyle devletçe ayrılan ödeneklerle karşılanır.

Çin'de azınlık milliyetler araştırmalarıyla ilgili akademik topluluklar arasında şunlar vardır:

* Çin Milliyetler Folklor Araştırmaları Kurumu, Pekin. 1950 yılında kurulmuştur.

* Çin Azınlık Milliyetleri Araştırma Kurumu, Pekin. 1979 yılında kurulmuştur.

* Çin Azınlık Milliyetleri Dilleri Araştırma Kurumu. Pekin. 1979 yılında kurulmuştur.

* Çin Orta Asya Kültürü Tarihi Araştırmalar Derneği, Pekin. 1979 yılında

kurulmuştur.

* Çin Moğol Tarihi Araştırma Kurumu, İç Moğolistan. 1979 yılında kurulmuştur.

* Çin Türk Dilleri Araştırmaları Kurumu, Pekin, 1980 yılında kurulmuştur.

* Çin Azınlık Milliyetleri Eski Yazıları Araştırmaları Kurumu, Pekin. 1980 yılında kurulmuştur.

* Çin Azınlık Milliyetler Etnoloji Araştırmaları Kurumu, Pekin, 1980 yılında kurulmuştur.

* Çin Azınlık Milliyetler Tarihleri Kurumu, Pekin, 1983 yılında kurulmuştur.

* Çin Azınlık Milliyetler Ekonomileri Araştırmaları Kurumu, Pekin. 1983 yılında kurulmuştur.

* Çin Kuzey Milliyetleri Felsefi Düşünceleri Araştırmaları Kurumu, Pekin. 1983 yılında kurulmuştur.

* Çin Kırgızlar Araştırmaları Kurumu, Ürümqi. 1984 yılında kurulmuştur. Urumçi'de bulunur.

Yukarıda zikredilen toplulukların ilgili eyalet veya özerk bölgelerinde şube veya uygun kuruluşları vardır. Örneğin, Çin folklor araştırmaları kurumu, Orta Asya kültürü araştırmaları derneği, Türk dilleri araştırmaları kurumu, azınlık milliyetleri ekonomileri araştırmaları kurumu, azınlık milliyetleri dilleri araştırmaları enstitüsü ve Çin kuzey milliyetleri felsefi düşünceleri araştırmaları kurumu gibi akademik topluluklar, ilgili azınlık bölgelerinde şube bulunduruyorlar.. Bu akademik topluluklarda Hanlar ve azınlık milliyetlerinden araştırmacılar birlikte çalışmaktadırlar.

Çin'deki akademik topluluklar belli sürelerle konsey toplantısı, kongre ve seminer düzenlerler. Konsey yılda bir defa toplanır, kongre ve seminer 3-5 yılda bir defa yapılır. Bu topluluklar, Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti, Moğalistan Halk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği, Macaristan, Alman Halk Cumhuriyeti, Federal Almanya Cumhuriyeti, Fransa, İngiltere, İsveç, İtalya, Mısır, Birleşik Amerika, Kanada, Ja-

ponya, Avusturya, Hindistan ve Pakistan gibi ülkelerin ilgili topluluk ve araştırmacılarıyla akademik alışverişte bulunuyorlar. Bazı uluslararası örgütler ve yabancı akademik topluluklar, bazı Çin akademik topluluklarına mali yardımda bulunmaktadırlar. Çin Orta Asya kültürü araştırmaları derneği, Uluslararası Orta Asya Kültürü Araştırmaları Derneğinin kolektif üyesi olarak UNESCO'dan mali yardım sağlamaktadır.

Kuzey-batı ve kuzey Çinde yaşayan azınlık milliyetleri konusunda araştırmalar:

Kuzey-batı ve kuzey Çinde yaşayan azınlık milliyetleri konusunda araştırma yapanların çoğu, Çin sosyal bilimler akademisine bağlı milliyetleri araştırmaları enstitüsü ve azınlık milliyetleri edebiyatları araştırmaları enstitüsünde ve Merkezi Azınlık Milliyetleri Enstitüsünde çalışmaktadır. Bunun dışında, İç Moğolistan sosyal bilimler akademisi, Liyaoning sosyal bilimler akademisi, Cilin sosyal bilimler akademisi, Heluncian sosyal bilimler akademisi, Şensi sosyal bilimler akademisi, Gansu sosyal bilimler akademisi, Çinghay sosyal bilimler akademisi, Sincan sosyal bilimler akademisi ve bölgelerdeki yüksek okullarda da çok sayıda araştırmacı bu konuda çalışmaktadır.

Kuzey-batı ve Kuzey milliyetleri araştırmaları alanında Çin sosyal bilimler akademisine bağlı milliyetleri araştırmaları entitüsü özellikle Uygurların tarihi, çağdaş uygurca, Moğolların tarihi, eski ve çağdaş Moğolca, eski Moğol yazısı, Mancuların tarihi ve dili, Kırgızların tarihi, Taciklerin tarihi ve dili, Yügu milliyetinin tarihi ve dili, Doğu milliyetinin tarihi ve dili, Ilıncun milliyeti ile Evink milliyetinin tarihleri ve dilleri konusundaki araştırmalarda ihtisas sahibidirler. Bunun yanı sıra, Şişanın tarihi ve dili, Kıtay milliyetinin tarihi ve dili alanında da oldukça büyük bir üstünlüğe sahiptir. 1950'lerin sonundan bu yana, Çin sosyal bilimler akademisine bağlı milliyetleri araştırmaları entitüsü tarafından örgütlenen binden fazla kişi Çinin azınlık bölgelerinde geniş

ölçüde sosyal tarih üzerinde araştırmalar yapmıştır. Onlar on milyonlarca kelime-lik materyel toplamış, ilkel düzen, kölelik düzeni ve serflik düzenininin bazı özel-liklerini gösteren 10'u aşkın dokümenter film çevirmiş ve 55 milliyet için kısa tarihler yazmışlardır. Bu milliyetler arasın-da Türk dilleriyle konuşan Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Salâ ve Yügu da vardır. Söz konusu tarihler şu konuları içerir: milliyet kaynağı, tarih sosyal üretim gücü ve üretim ilişkileri, sosyal nitelik, sosyal düzen, dil ve yazı, kültür ve sanat, dini inanç, örf ve adetler, önemli tarihi olaylar şahsiyetler, ayrıca çevresindeki milliyetlerle ilişkiler.

Son yıllarda Çin sosyal bilimler akademisine bağlı milliyetleri araştırmaları enstitüsünün hazırladığı veya hazırlamaya katıldığı oldukça yüksek düzeyli dev yapıtlar arasında "Büyük Çin ansiklopedisi'nin milliyet cildi", "Çin Tarihi Haritaları", "Büyük sözlüğün" milliyet bölümü, "Çin Azınlık Milliyetleri", "Çin Milliyet Tarihi Anahatları" ve "Çinde Milliyetlerarası İlişkiler Tarihine İlişkin Tezler Koleksiyonu" vardır. Ayrıca;

"Uygurlara İlişkin Tarihi Materyeller" 2 ciltli. Feng Ciaşen tarafından hazırlanmıştır.

"İç Moğolistan'ın Gelişmesine Dair Kavramlar". Tao Ke Tao tarafından hazırlanmıştır.

"Moğol Kölelik Düzeni Araştırmaları". Gao Ven De tarafından hazırlanmıştır.

"Şamanizm Araştırmaları". Çu Fu tarafından hazırlanmıştır.

"Kısa Cungariya Tarihi". Du Rung Kung ve diğerleri tarafından hazırlanmıştır.

"Kırgızlarla İlgili Tarihi Yazılar". Enver Baytur'ca hazırlanmıştır.

"Şincan Bölgesi İle Anavatının İç Bölgeleri". Reng Yi Fe ve Enver Baytur tarafından hazırlanmıştır.

"Şincandaki Etnik Grupların Tarihleri". Enver Baytur tarafından hazırlanmıştır.

"Kırgız Edebiyatı Kavramları".

Enver Baytur ile diğerleri tarafından hazırlanmıştır.

"Oyrat Materyelleri", Bay Çui Çing ve diğerleri tarafından hazırlanmıştır.

Bundan başka, Çin Sosyal Bilimler Akademisi'ne bağlı azınlık milliyetleri araştırmaları entitüsünde çalışan araştırmacılar, azınlık milliyetlerinin yazıları ve eski kaynakları derleyip hazırlamak alanında çaba harcamışlardır. Mesela onlar Çağtay dili, Moğol dili, Mançu dili ve diğer azınlık dillerinin eski kaynaklarını toplayıp derleme çalışmalarına katılmışlardır. Enver Bayturun hazırladığı "*Tarihi Müsikiyün*" ve "*Tarihi Hamidi*" gibi Çağtayca eski kaynaklar yayınlanmıştır.

Çin Sosyal Bilimler Akademisine bağlı milliyetleri araştırmaları entitüsünün Türk dilleri grubu Prof. Fu Mao Ce ve Prof. Çen Cun Cemin başkanlığında, "Kısa Uygurca", "Kısa Kazakça", "Kısa Kırgızca", "Kısa Tatarca", "Kısa Salaca", "Kısa Özbekçe Tarihi" konulu eserleri hazırlayıp yayınlamıştır.

Pekindeki diğer azınlık araştırmaları kuruluşları, yüksek okullar ve yerel azınlık araştırmaları kuruluşları daha büyük başarılar kazanmış ve daha çok yapıtlar yayınlanmışlardır. Sincan sosyal bilimler akademisi tarafından hazırlanıp yayınlanmış yapıtlar arasında şunlar vardır

*"Kısa Şincan Tarihi" 3 cilt,
 *"Rus Çarlığının Kuzey-Batı Bölgeye Saldırısı Tarihi",
 *"Şincan Yerel Tarihi Materyeller"
 *"Şincan Tarihi Sözlüğü",
 *"Şincan'da 30 Yıllık Arkeolojik Çalışmalar"

*"Şincan'da Tarihi Şahsiyetler",
 *"Orta Asya Tarihi",
 *"Çin, Batı, İslam ve Rus Takvimleri"

* "Uygurcaya Ait Lop Lehçesi".

Bunun yanı sıra eski uygur kaynaklarından 3 ciltli "*Divanü Lügat-üt Türk*" ve "*Kutadgu Bilik*" (menzum) de çağdaş Uygurcaya çevirilip yayınlanmıştır.

Şincan sosyal bilimler akademisi, uygur, kazak ve kırgızların tarihleri, Şincan yerel tarihi ve eski Türk dilleri konularında ihtisasa sahiptir.

Şincan Üniversitesi tarafından yayınlanan yapıtlar arasında "*Çağdaş Uygurca*", "*Çağtayca dilbilgisi*", "*Edebiyat ve sanat eleştirileri*" ve "*Karahanlar tarihi*" vardır.

Şincan müzesi eski Uygurca Budist kaynaklardan "*Mili Kutsal Kitabı*"nı hazırlayıp yayınlamıştır.

Şincan eski kitapları derleme komitesi, "*Zafername*", "*Divan meşhûri*", "*Muhabbetname*" ve "*nazari şiirleri koleksiyonu*" gibi klasik Çağtayca eserleri derleyip yayınlanmıştır.

Kuzey milliyetleri araştırmakla görevli kuruluşlar, esas olarak İç Moğolistan bilimler akademisi, İç Moğolistan üniversitesi ile Liyao Ning, Cilin ve Helungcang eyaletlerinin sosyal bilimler akademilerinde bulunmaktadırlar. İç Moğolistan sosyal bilimler akademisi, Moğolların tarihi ve dili, ayrıca eski Moğolca kaynakları konusundaki araştırmalarda ihtisasa sahiptir. İç Moğolistan özerk bölgesinde azınlık milliyetleri konusunda araştırmalar yapanlar, Hunlar tarihi, Siyanpiler (Sibirliler) tarihi, Ocanlar tarihi ve Türkler tarihini araştırmada belirgin başarılar kazanmışlardır. Son yıllarda İç Moğolistan'da "Kısa İç Moğolistan tarihi", "Kısa Moğol tarihi", "Eski zamanlarda Çinin kuzey milliyetlerinin kısa tarihi", "Moğol edebiyatı tarihi", "Hunlar tarihi", ve "Hunlar tarihine ilişkin tezler koleksiyonu" gibi yapıtlar yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra "Gizli Moğol tarihi", "Moğol gelenekleri", "Cangır", "Gesir hakanın hayatı" ve diğer klasik eserler de hazırlanıp yayınlanmıştır.

Liyao Ning, Cilin ve Helungcang eyaletlerindeki araştırma kuruluşları, esas olarak Mançu, Kitay ve Çurçit milliyetleri ve bölgedeki diğer kadim ve şimdilik azınlık milliyetleriyle ilgili olarak araştırmalar yapıp belli sayıda eserler yayınlamışlardır.

Kuzey -batı Çin'de yer alan Gansu ve Çinghay eyaletlerinde ve Ninşi Hui milleyeti özerk bölgesinde azınlık milliyetler üzerinde araştırmalar yapanlar, Dun Huang Bilimi, Turfan bilimi, Budizm ve İslamiyete ilişkin birçok

yapıt ve tez yazmışlardır. Çin Dun Huang-Turfan araştırma merkezi ise Gansu eyaletindedir.

Kuzey-batı Çinde bulunan eyaletlerdeki araştırmacılar, eski zamanlardaki Di'ler (Türkler), Hunlar ve Te-Leler (Türklerden Tölösler) gibi Türkler konusundaki araştırmalarda belli ölçüde ileride gitmektedirler. Merhum prof. Ma Çan Şae 1956 ve 1962 de "Türkler ve Türk hanlığı", "Kuzey Diller ve Hunlar" ve "U-Huanlar ve Siyanpiller (Sibirler)" yapıtlarını yazmış ve yayınlamıştı. Bu yapıtlar, daha önceki Çin Türkologlarından Prof. Ying Çung Miang ve Fung Çen Cung'in "Türkler tarihleri", "Batı Türklere ilişkin ek tarihi materyeller ve kanıtları" ve " Batı bölge güney denizinin tarihi ve coğrafyası konusundaki araştırmalara ilişkin tezler koleksiyonu" eserleriyle birlikte Çinde Türkolojinin araştırılmasında yeni bir alan açmıştır.

Çinde etnoloji alanında gözle görülür başarılar kaydedildiği halde araştırmalar hâlâ ilk aşamadır. Etnolojinin birçok alanı, özellikle de kadim milliyetler araştırmaları bizim için zayıf bir halkayı oluşturmaktadır. Bundan başka, birçok tarihi sorun, azınlık etnik gruplarından tarihi şahsiyetler, tarihteki milliyet savaşları ile etnik grupların özümlemeleri, Tarihteki milliyetlerarası ilişkilerin esas yönü, Çinin azınlık etnik grupların komşu ülkelerle ilişkileri, etnik grupların kaynakları, etnik grupların kadim dil ve yazıları konularında derinliğine araştırmalar yapmaya daha başlamadık. Bazı sorunlar üzerinde fikir birliğine varamadık. Özellikle de, Çinin azınlık milliyetlerinin yakın ve çağdaş tarihlerini sitematik olarak inceleyen bir saf şimdiye kadar halâ oluşmamıştır.

Çin'de milliyet araştırmalarının yönleri Çinde azınlık milliyetlerini araştıran etnolog ve kuruluşlar, ülke içindeki ve dışındaki materyeller toplamaya çalışmakta "24 Tarih"e ve azınlık dilleriyle ilgili zengin eski kaynaklara sahip olan Çinin üstünlüğünden yararlanarak özel konularda araştırmalar yapmakta

ve oldukça yüksek düzeyli yapıt ve tezler hazırlamaktadırlar. Etnologlarımız şu alanlarda planlı bir şekilde adım adım çalışmaktadırlar:

a) Azınlık milliyetleri için sosyal bilgilere ilişkin oldukça yüksek düzeyli danışma kitapları hazırlamaktadırlar. Bu arada tarih ansiklopedileri, sözlükler, edebiyat ansiklopedileri, din ansiklopedileri ve sanat ansiklopedileri vardır.

b) Çin'deki kadim etnik grupların teferruatlı tarihlerini yazmak için hazırlık yapmaktadır. Kadim Kuzey ve Kuzey-batı milliyetleri için yazılacak teferruatlı tarihler arasında Hunlar tarihi, Siyanpiller tarihi, Ocanlar tarihi, Te-leler tarihi, Türkler tarihi, Eski Uygurlar tarihi ve Kırgızlar tarihi vardır. Aralarında Koreliler tarihi, Kazaklar tarihi, Moğollar tarihi ve Kırgızlar tarihinin de bulunduğu çok ülkede bulunan milliyetlerin tarihleri, sınır bölgeleri tarihi, bölge ve yer vakayinameleri de yazılacaktır.

c) Çeşitli milliyetlerin genel tarihleri ile Çinin kadim ve günümüzdeki etnik gruplarının tarihlerini kapsayan genel Çin tarihinin yazılması için hazırlıklar yapılmaktadır. Bunlar arasında Uygurlar, Moğollar, Mançurlar ve Huilerin genel tarihlerinin yazılması için materyeller toplanmaya başlanmıştır.

d) Azınlık yazılarıyla yazılmış eski kaynakları arama, toplama, derleme ve yayınlama çalışmaları başlamıştır. Bu alanda büyük çaba harcamış olan Şincan ve İç Moğolistan'daki etnologlar, eski kaynakları modern milliyet dillerine, hatta Han diline (Çin'ceye) çevirmeye başlamışlardır.

e) Çin'deki azınlık etnik grupların sosyal tarih ve kültürlerine ilişkin yabancı kaynaklar ve yapıtlar Çin'ceye çevrilmektedir. Çin sosyal bilimler akademisine bağlı azınlık milliyetleri araştırmaları enstitüsü tarafından Çin'ceye çevrilip yayınlanan yabancı yapıtlar arasında şunlar vardır: Batord'ın yazdığı "12 bölümlü Orta Asya Türkleri tarihi", Abdikadir İnan'ın yazdığı "Şamanizmin geçmişi ve bugünü" , Vladimirzov'un yazdığı "Moğolların sosyal düzeni tarihi" ve Fazillulah Raşideddin'in yazdığı

"Camiü't- Tavarih". Şincan Sosyal Bilimler Akademisi de "Raşid'in Tarihi", "Cihangir'in Tarihi", "Kaşgariya" ve "XVIII.-XX yüzyılları kapsayan Sincan sosyal Tarihi Üzerindeki Araştırmalar" gibi eserleri Çinceye çevirip yayınlamıştır. Bu çalışma, Çin'de etnolojinin geliştirilmesine elverişli şartlar yaratmıştır.

Kısacası, Çin'in azınlık milliyetleri araştırmaları alanında dev bir programı vardır. Çin etnologları zor görevler ve güçlüklerle karşı karşıyadırlar. Yukarıda açıklanan hedeflere ulaşmada kararlı olan Çin etnologları, Çin'deki çeşitli milliyetlere katkıda bulunmuşlardır. Onlar, dünya ülkelerinin bilgin, uzman ve akademik topluluklarıyla temas ve işbirliğinin güçlendirilmesini arzulamaktadır. Bunun amacı da tecrübelerinden yararlanarak bilimsel araştırmalar alanındaki görevlerini daha iyi yerine getirmektir. Çin etnologları, Türkiye etnologlarının başarılarına büyük önem ve değer vermekte ve onlarla tecrübe alışverişinde bulunmayı dört gözle beklemektedirler.

Kayseri'de Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği Kuruldu

Türkiye'ye gelen Doğu Türkistanlıların bir çoğu Kayseri'ye yerleşmiş bulunmaktadır. Yıllardan beri dağınık unsurlar halinde kalarak birbirlerinden habersiz, günlük hayatın çeşitli problemleriyle karşılaşmada kardeşlerinin yardımına ve yakınlığına muhtaç bir halde bulunan Doğu Türkistanlılar Kayseri'deki Doğu Türkistan münevverlerinin teşebbüsleri ve faal çalışmaları neticesinde Ağustos 1989 tarihinde Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği'ne kavuştular. Bu dernek, Doğu Türkistan'ın kültürünü araştırma ve tanıtmaya faaliyetleri ile birlikte orada bulunan Doğu Türkistan Türklerini bir araya getirme, karşılaşmaları bütün meselelerde yardımcı olma gibi faaliyetlerde de bulunacaktır.

Derneğin gayesi; Türk milletinin ayrılmaz bir parçası olan Doğu Türkistan Türklerinin tarihini, kültürünü, sanatını, gelenek ve göreneklerini, her türlü kültürel miraslarını toplamak, tetkik etmek; kitap, mecmua, gazete gibi göze ve kulağa hitap edecek türlü neşriyatlar yaparak Doğu Türkistan Türklerini tanıtmak; geçmişte Doğu Türkistan ve bü-

yük Türk milleti için üstün hizmetleri olan ilim, kültür adamlarını ve mücadele eden liderleri anmak, onların hatıralarını canlı tutmak ve yaşatmak, Doğu Türkistanlılar arasındaki birlik, beraberlik, sosyal ve kültürel dayanışmayı kuvvetlendirmek ve onların kültürel ihtiyaçlarını temin etmek; Doğu Türkistanlıların okul yaşındaki çocuklarının okullara yerleşmesi için yardımda bulunmak....

Dernek, bütün bu hizmetleri yaparken bir takım sıkıntıları olacaktır. Bu faydalı teşebbüsün yaşaması ve dernek yöneticilerinin rahat çalışabilmeleri için onların yakınlığı, ilgiye ve her türlü desteğe ihtiyacı olacaktır. Yapılacak her türlü hizmette dernek yöneticilerinin yalnız bırakılmaması, derneğin maddi ve manevi yönden desteklenmesi gerekmektedir. Utanç duvarlarının yıkıldığı, erimez denilen yönetimlerin eridiği, her tarafı "reform" sardığı bir dönemde kurulan Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği'ne "Hoş geldiniz" der, çalışmalarında başarılar dileriz.

Milletimize hayırlı olsun!...

Türkistan'da Vakıfçılık ve Doğu Türkistan Vakfı'nın Önemi

Prof. Dr. Mehmet Saray

Muhterem misafirler ve sevgili Türkistanlılar!

Vakıf, bir kimsenin veya bir zümrenin, kendilerine ait taşınır veya taşınmaz mallara sahip olma hakkını veya binaların kendilerine ve mirasçılarına sağlayacağı bütün hak ve menfaatleri, bir amaca yönelik olarak toplum yararına bırakmaları ve onun emrine vermeleridir. Diğer bir anlamda, insanda var olan karşılıklı dayanışma ve başkalarına iyilik etme duygusunu hukuki statüye kavuşturan ve ona süreklilik kavramını sağlayan tüzelkişiliğe sahip hukuki ve sosyal bir kuruluştur, bir müessesedir.

Vakfın hukukî ifadesi şöyledir: Menfaatin-den yararlanılmak üzere bir mülkü Allah'ın mülkü sayma şeklidir. Daha değişik bir ifade ile, bir şahsın veya zümrenin mallarını Allah rızası için halkın istifadesine sunmasıdır. Vakfın, vakfediliş şekline göre hizmet sahaları olmuştur. Vakfedenlerin gösterdiği istikamette vazife görmüşlerdir.

Vakıflar, İslamiyet kanalıyla bir Türklere geçmiştir. Vakıflar için İslam hukukunda yapılan sınıflandırmalar içinde en önemlisi vakfi meydana getiren mallar yönünden yapılamıdır. Buna göre vakıflar müessesat-ı hayriyye ve müstegallat-ı vakfiyye olmak üzere ikiye ayrılır. Müessesat-ı hayriyye'de vakıflardan yararlanma, maldan yararlanma şeklinde olur. Müstegallat-ı vakfiyye'de vakfın gelirinden yararlanılır. Osmanlı Devletinde vakıflar fıkıh kurallarına göre yönetilirdi. Denetim Evkâf-ı Humâyun Nezareti'ne aitti. 1924'te bu denetim, Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'ne verildi. 1935'te çıkarılan Vakıflar Kanunu ile vakıflarımız bugünkü yönetim şekline kavuşmuştur.

Hayırsever atalarımızın vicdanlarından bi-

rer iyilik, güzellik ve şefkat abidesi halinde doğmuş olan vakıflarımız, Allah'ın rızası için ortaya çıkışları unutulmadan yoluna devam etmiş ve milletimize pek çok sahada hizmetler vermiştir.

Muhterem dinleyenler! Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, vakıfların kuruluşu ve işleyişi çok eski yıllara dayanmakla birlikte, Türkistan'da ilk Türk vakfının Uygurlar tarafından Karahanlılar çağında kurulduğunu görmekteyiz. Türk hükümdarlarının devlet ve milleti idare anlayışlarına oldukça yakın olan vakıf müesseselerinin işleyiş tarzı, milletimiz fertleri arasında sosyal dayanışmayı, karşılıklı sevgi ve saygı hislerini daha da kuvvetlendirmiştir. Neticede, Vakıf müessesesi Türkler sayesinde çok daha iyi gelişip bugünkü seviyesine ulaşmıştır.

Selçuklular ve Timurlular çağında Türkistan'da vakıfların oldukça yaygın olduğunu görmekteyiz. Her camiin, her medresenin ve her mescidin bir vakfı olmuştur. Türkistan'da vakıfların XVI ve XVII. asırlarda bir nevi duraklama devrine girdiğini görmekteyiz. Bunun en büyük sebebi ülkenin içine düştüğü istikrarsızlık olmuştur. Fakat XVIII. asrın sonları ile XIX. asrın başlarında vakıfların yeniden cemiyet hayatında büyük rol oynamaya başladığına şahit oluyoruz. O devirlerde yetişen büyük şahsiyetlerin içinde ilme ve eğitime çok önem verenlerin sayıları oldukça fazla idi. Mesela, Buhara Emiri Haydar Şah, Hokand Hanı Ömer Han hem alim kişiler ve hem de iyi birer devlet adamları idi. Medreselerde hocalık da yapan bu hükümdarlar o devirlerde pek çok vakfın kurucuları olmuşlardır. Onların açtığı bu vakıfçılık çığırını Rus işgali devrine kadar devam etmiştir. Aynı durumun Doğu Türkistan'da da devam ettiğine şahit oluyoruz.

Türkistan'da kurulan vakıfları şu dört gruba ayırmak mümkündür:

a) Devlet tarafından kurulan vakıflar:

Bu vakıflar her türlü vergiden muaftır. Emir ve Han tarafından idare edilirler.

b) Şartlı vakıflar: Devlet tarafından ortaya konan ve buna uyması gereken vakıflardır.

c) Şahısların kurduğu vakıflar: Vakfi kuran şahıs sağ olduğu müddetçe başkasına devredilemeyen vakıflardır. Vakfi kuran şahıs vefat ettikten sonra, onun varislerine devredilir. Bunu yapmaktan maksat, sahip olunan mal varlığının korunmasıdır. Herhangi bir otorite veya makam bu vakfa ait mala el koyamaz.

d) Ayarlanmış vakıflar: Büyük arazi sahipleri sırf ellerindeki arazileri muhafaza edebilmek, vergilerden ve başka şartlardan kurtulabilmek için bu vakıfları kurmuşlardır. Bu tip vakıflar, bazı enstitüler ve mektepler ile medreseler gibi kurumlarla anlaşarak bu müesseselerin ihtiyaçlarını karşılarlar. Bu tip vakıfların daha ziyade Rus ve Çin işgalinden önce ve esnasında geliştiğini görmekteyiz.

Fakat, Rus işgaline uğrayan Batı Türkistan'da vakıfların durumu hızla değişmeye başlamıştır... Zira 1921-1930 arasında Sovyetler, çıkardıkları bir seri kanun ve nizamnameler ile bu vakıfların arazi ve mallarına el koyup ortadan kaldırmışlardır.

Rusların bunu yapmaktan maksadı şu idi: İslamiyeti yok etmek ve İslamî eğitimi ortadan kaldırmak için bu vakıfların ellerindeki her türlü maddi imkanı almak. Bununla de yetinmeyen Sovyetler, dinsizlik eğitimi Türkistan'da mecbur tutarak İslam'a karşı tam bir saldırıya geçmişlerdir.

Doğu Türkistan'ı işgal eden Çinliler de, Rusları taklit edencesine Doğu Türkistan'da vakıfları önce soymuşlar, sonra arazilerini ve mallarını ellerinden alarak vakıfları beş kuruşsuz bırakmışlardır. Tıpkı Rusların yaptığı gibi,

bir müddet sonra da dinsizliği yani ateistliği mecburi eğitim şeklinde zorla müslüman halka öğreterek onların İslamiyetten soğumalarına çalışmışlardır.

İzin verirsiniz, Rusların ve Çinlilerin, Türkistan Vakıflarını niçin ve nasıl yok ettikleri üzerinde biraz daha durmak istiyorum: Türkistan'ın Rus ve Çin işgaline uğramasından sonra, Rus ve Çinli valileri en çok uğraştıran konulardan biri vakıflar olmuştur. Kurdukları sömürü idaresinden topladıkları gelirler, en tabii ihtiyaçlarını karşılamak için halktan alınan rüşvetler bir türlü bu aç gözlü valileri tatmin etmiyordu. Sadece hayır ve dinî maksatlarla çalıştırılan bu vakıf müessesesinin gelirinden istifade edebilmek hem Rus ve hem de Çinli valileri kızdırdıyordu. Halkın topyekün isyanından çekindikleri için de vakıflara el koyamıyorlardı.

Bolşevik ihtilalinden sonra Ruslar, komünizmin Çin'e hakim olmasından sonra da Çinli idareciler vakıf arazilerine güya halk namına el koymuşlardır. Yine halk namına vakıf arazileri ziraate açılmıştır. Fakat, halk namına kullanılan arazilerin gelirlerinden çok cüz'î bir kısmı halka verilmiş ve geri kalanları ise tamamıyla komünist idareye teslim edilmiştir. Böylece Türkistan Vakıfları acı bir son ile tarihe karışmıştır.

İslamın yaşaması için maddi ve manevi desteği sağlayan vakıfların ortadan kaldırılmaları yetmiyormuş gibi, sırf müslüman ahalinin dini duygularını rencide etmek ve bu duyguyu öldürmek için her türlü İslamî öğretim yasaklanmış ve yerine de ateistlik (Allahsızlık) eğitimi mecburi tutulmuştur.

Acaba, son yıllardaki gelişmeler çerçevesinde, Çinli ve Rus idareciler, Türkistan müslümanlarının vakıflarının bir kısmını kendilerine iade edemezler mi? Müslüman ahaliye bu kadar çektikten sonra onların birazcık olsun gönüllerini alamazlar mı? Yan yana sulh içinde yaşamak için böyle bir jesti yapamazlar mı?

Çin'deki Kanlı Olayların İçyüzü

Doç. Sultan Mahmut Kaşgarlı

Çin'de başını öğrencilerin çektiği işçi, ve halkın da zaman zaman katıldığı gösteriler reformcu görüşü sebebiyle 1987 yılında Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreterliği'nden atılan Hu Yao Bang'ın 15 Nisan 1989 tarihindeki ölümüyle başlamıştır. **Hu Yao Bang**'ın cenaze törenine katılan onbinlerce üniversite öğrencisi, hükümetin uyarılarına karşı ilk kez 17 Nisan'da **Tiananmen Meydanı**'nda hürriyet ve demokrasi isteğiyle gösteri yapmıştır. Bu gösteriler aralıksız devam ederek 17 Mayıs 1989'da bir milyon kişinin katıldığı büyük gösteriye dönüşmüştür. Pekin'de başlayan bu gösteriler Çin'in Şanhay, Nankin gibi büyük şehirlerine ve birçok eyaletlerine sıçramıştır.

GÖSTERİ YAPAN ÖĞRENCİLER NE İSTİYORLARDI?

Tabii ki, sosyalist totaliter rejimin, hürriyet ve demokrasiye ters düşen yönetimin değiştirilmesini, basın ve yayın hürriyetinin sağlanmasını, halkın demokratik hukukunun genişletilmesini, demokratik bir düzenin kurulmasını, çok partili seçime geçilmesini devlet yetkilileri içindeki rüşvet olayları ve yolsuzlukların önlenmesini, demokratik reformların halkın isteği doğrultusunda yürütülmesine engel olan Çin Başbakanı Li Peng'in görevinden alınmasını istiyorlardı.

Öğrenci ve halkın bu isteği üzerine Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi ve merkezi hükümet yöneticileri arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu görüş ayrılığı, öğrencilere nasıl muamele yapmak üzerinde merkezileşmiştir. Bu görüş sahiplerinden biri de öğrencilerin özgürlük ve demokrasi isteklerini

olumlu bir şekilde değerlendirerek onlarla yakından diyalogda bulunarak meseleyi barışçı yollarla çözmek isteyenler gurubudur.

İkinci taraf ise, öğrencilerin ve halkın bu isteklerini sert ve baskıcı bir tutumla karşılayan bir gurup olmuştur.

Maalesef sertlik ve yumuşaklık taraftarları arasındaki iç çekişmede sertlik yanlıları üstünlük kazandı. Neticede 300 binden fazla kurtuluş ordusu askeri Pekin şehir merkezine girdi ve öğrencilerin gösteri odağı olan Tiananmen Meydanı ve başlıca önemli caddeleri kuşatma altına aldılar. Böylece 20 Mayıs 1989'da Pekin'de sıkıyönetim ilan edildi. 3 Haziran 1989 tarihinde öğrencileri Tiananmen Meydanı'ndan atmak isteyen askerler, halk ve öğrenciler tarafından püskürtüldü. 4 Haziran 1989'da Tiananmen Meydanı'na toplanmış bulunan demokrasi yanlısı öğrenciler, Çin yöneticiler tarafından "**karşı devrimci, sosyalizmin yıkıcıları**" diye ilan edilerek Çin ordusunun zırhlı araçları ve tanklarının hücumuna uğradı. Tanklar ve otomatik silahlarla Tiananmen Meydanı'na saldıran askerler ateş açmakta tereddüt etmediler. Bir anda binlerce ölü ve yaralıyla Pekin kan gölüne dönüşüverdi.

Çinli öğrencilerin hürriyet ve demokrasi isteğiyle başlattığı olaylar tam bir katliam ve iç savaş şeklini aldı.

Hepimizin bildiği gibi 20. yüzyıl demokrasi, bilim ve teknoloji çağıdır. İnsanlar özgür, mutlu, huzurlu bir hayat kurabilmek için eski putları kırmak, totaliter rejimin işkencesinden kurtulmak istiyorlar. Bu onların en tabii hakkıdır. Bu haklar temeline kurulan istekleri red-

detmek ve bu istekleri silah gücüyle susturmak isteyenler büyük hayal kırıklığına uğrayacaktır. Bunun bir canlı isbatı olarak da Polonya'da Lech Walesa başkanlığındaki Dayanışma Sendikası'nın demokrasi ve hürriyet uğruna sürdürmüş olduğu haklı mücadelenin verdiği pozitif sonucu gösterebiliriz.

ÖĞRENCİ GÖSTERİSİ VE DENG Şİ-AOPİNG

Çin'de demokrasi ve hürriyet isteğiyle başlatılmış öğrenci hareketlerinin ilki 5 Nisan 1976 yılında Pekin'de meydana gelmiştir. Öğrenciler başta olmak üzere beşyüzbinden fazla halk "Cing Şi Huang'a yol vermeyiz", "Demokrasi isteriz" sloganlarıyla Tiananmen Meydanı'ndaki Halk Meclisi binasını kuşatmışlardı. Mao ve onun yakın işbirlikçileri olayı "bir gurup düşmanların sosyalizmi yıkma hareketi" olarak değerlendirerek, bu hareketi "kapitalizmin ideolojisini benimseyen hükümdar Deng Şiaoping'in körüklemesiyle meydana geldi" diye ilan ederek gösteri yapan öğrenci ve halkın liderlerini ordu birlikleriyle tutuklayarak olayı bastırmıştı. Bunun üzerine Deng Şiaoping'i Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti Başbakan Birinci Yardımcılığı'ndan ve Çin Komünist Partisi Politbürosu üyeliği görevinden almıştı. Mao'nun ölümünden sonra az zaman geçmeden Deng Şiaoping'in Çin'in bir numaralı lideri durumuna gelmesi, bir siyasi kahraman sıfatıyla tekrar siyasi sahnede başgöstermesi ona bu prestiji kazandıran Nisan 1976'daki öğrenci hareketinin maceralı senaryosu olduğu herkesce bilinen bir gerçektir. Zamanında bu senaryonun baş aktörlüğünü yapan Deng Şiaoping'in bugün aynı sahnede namertçe davranarak öğrenci gösterilerini silah gücüyle bastırma emrini vermesi akıl almaz bir olaydır.

HÜRRİYET VE DEMOKRASİ MÜCADELESİ VE DOĞU TÜRKİSTANLI ÖĞRENCİLER

Mao'nun ölümünden sonra Çin'i yöneten-

ler dışı açılma ve ıslahat yapma politikasını ortaya koyarak ekonomik reformlarda belirli adımlar atmış ise de siyasi reformlarda ileriye dönük adımlar atamamış ve bu alanda köklü değişiklikler yapamamıştır. Buna karşı ilk tepki Aralık 1986 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Doğu Türkistan'daki Uygur Türk öğrencilerinden gelmiştir. Urumçi'deki üniversitelerde okuyan birkaç bin Türk asıllı öğrenci:

1- Bize demokratik seçim hukuku verilsin, yerli hükümet yetkilileri merkezden yapılan atamalarla değil halkın hür iradesini belirleyen seçimlerle işbaşına gelsin!

2- Özerklik hukuku genişletilsin!

3-Eğitimde Türklere ve başka etnik gruplara Çinlilerle eşitlik hukuku sağlansın!

4- Doğu Türkistan'da yapılmakta olan atom bombası denemeleri durdurulsun, Doğu Türkistan halkının sağlığı garantiye alınsın!

5- Doğu Türkistanlılar için doğum kontrolü sınırlaması ortadan kaldırılsın, gibi talepleriyle sokaklara dökülmüştü.

Bu gösteriler Pekin ve Şangay'daki Doğu Türkistanlı öğrencilerin de gösterileriyle daha da alevlenmişti. Bu hareket Mao'nun ölümünden sonra hürriyet ve demokrasi isteğiyle patlak veren ilk öğrenci gösterisi idi.

Ekim ve Kasım 1987 aylarında Çin'in başkenti Pekin'de hürriyet ve demokrasi isteğiyle öğrenci gösterisi patlak verdi. Bu gösteriler ardı ardına Çin'in diğer şehirlerine sıçradı. Bu olaylarda öğrencilerin başlıca taleplerine olumlu yaklaşan reform yanlısı Hu Yao Bang, öğrencilere yumuşak davrandığı, gösterileri gereken tedbirlerle önleyemediği gerekçesiyle görevinden alınmıştı.

ÇİN'DEKİ HÜRRİYET VE DEMOKRASİ MÜCADELESİ VE ONUN İSTİKBALİ

Çin'deki sonu kesilmeyen öğrenci hareket-

leri bir gurup insanın kişesel isteğinden kaynaklanmayıp aksine bütün Çin halkının sosyalist diktatör rejime, demode olmuş görüşlere karşı, hürriyet, demokrasi, refah ve gelişme yolundaki haklı mücadelesini yansıtmaktadır. Bu öğrenci ve halk gösterileri dünyada diktatörlük rejimi ile baskıya dayanarak insanları idare etme devrinin kapandığını, insanların demokratik hür rejime olan özlemini ve sevgisini ispat etmektedir. Nitekim Çin'deki öğrencilerin; "Komünizm bizim temel gayemiz" sloganı yerine "Demokrasi bizim temel gayemiz, biz demokrasi için yaşayacağız ve demokrasiyi elde etme mücadelesi yolunda öleceğiz..." sloganıyla mücadele vermesi bunun canlı bir örneğidir.

Sosyalist rejimin ekonomi ve siyasi politikası ile devrin çok gerisinde kalan bazı sosyalist memleketlerin liderleri, otoritelerinin devamlılığını sağlamak için bir takım ekonomik ve siyasi reformlar yapmak zorunda kalmıştır.

Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov da "Perestroika" (yeniden yapılanma) ve dışı açılma sloganını ortaya atarak demokrasi yolunda ufak bazı değişiklikler yapmaya başlamıştır. Macaristan ise ekonomik reformlarla birlikte çok partili seçim yolunda bazı olumlu adımlar atmaya başlamıştır. Dünyada böyle olaylar yaşanmakta iken Çin'in özgürlük ve demokasi yolunda alevlenen öğrenci gösterilerini Çin Hükümeti'nin silah zoruyla bastırmak istemesi devir akımına ters düşen bir harekettir. Çin yönetiminin bu tutumuyla yer yüzündeki demokrasi ve hürriyet yanlılarının lanetine uğrayacağı muhakkaktır. Çin'deki feodal handallık devri ve feodal sosyalizm devri tekrar tarih sahnesinde yaşanmayacaktır. Halkın hürriyet ve demokrasi için yapmış olduğu mücadelesi sonunda er veya geç zafer kazanacaktır.

GÜZEL GÂYE

Gülen, güzel kız gibi güneş
Her tarafa gümüş nur saçar.
Yemyeşil bir kadife gibi
Parıldayıp ova-kır yanar.

Ah tabiat ne güzel
Oynuyar bin çeşit naz ile.
Nehir akar ova boyunca
Sanki nağme söyler sâz ile.

Şu nağmenin zevkin sürerek
Otururdum hayâl elinde.
Saçlarımı öper geçerdi
Serin rüzgâr tarak elinde.

Berrak suda oynasılardı
Pek çok balık yüzüp her yana
Ne tarafa gitse serâzâd
Kâh dalar, kâh başlar cevâna.

Balıkların eğlencesini
Gördüğümde rü'yâyâ daldım.
Yüreğimde aktı bir duygu
Güzel gâye elinde kaldım.

Parçalanıp zulmet gecesini
Bütün âlem nura gömülse
Balık gibi serbest yaşayıp
İnsaniyet oynasa, gülse.

Hâsıl olur şu an murâdım
Gönlüm gülüp çağıldayarak
Haykırırım güzel şarkımı
Bülbül gibi şakırdayarak.

Sultan Mahmut Kaşgarlı

Doğu Türkistan Müslümanlarının Feryatları

Mehmet Emin Hazret

"Din afyondur" diyen Komünistlerin en büyük düşmanı müslümanlardır. Çinliler ise Doğu Türkistan Türklerinin tarihî düşmanıdır. Çin komünistleri 1949 Eylül ayında Doğu Türkistan toprağını işgal ettiğiğinden ta 1979 yılına kadar otuz sene içinde İslam dinimize ağza alınmayacak hakaretler etti. Bütün camileri kapattı, bütün müslümanların evlerini arayarak Kur'an-ı Kerim'leri tamamen yaktı. Namaz kılınmasını yasakladı, Allah-u Teala'ya, Muhammed (S.A.V) 'e hakaret eden çok sayıda kitap yayınladı. Müslümanların mezarlarını bozup Çinlilerin yerleşmesi için apartmanlar yaptı, hatta umumî tuvalet olarak kullandı. Müslüman Türklere yapılan zulmün en doruk noktasına ulaştığı 1966 yılından 1972 yılına kadar olan zaman zarfında ben doğduğum Hoten'in köylerindeydim. O zamanlarda yaşadığım acı hatıralar hiç aklımdan çıkmıyor. 1967 yılı Nisan ayının 16. günü, Karakaş nahiyesinin Yağaççı köyünde Kurban ve Ömer adındaki yaşlı çiftçiler Van Go Tey adında bir Çinlinin önderliğinde iki saat dövülerek öldürüldü. Bu iki müslümanın günahı ise Çinlilerin evlerinde yaptıkları ikinci arama sırasında bulunan Kur'an-ı Kerim idi. Bu Çinli bütün köydeki ikibinden fazla ahaliyi toplayıp köyün en büyük meydanında bir toplantı yaptı. O iki müslümanın boynuna Kur'an-ı Kerim'i asarak sorguya çekmeye başladı. O zamanlarda ben on yedi yaşındaydım. Meydandakilerin arasında ben de olduğumdan o andaki korkunç manzara aklıma geldiğinde hâlâ tüylerim diken diken olur. Çinli yönetici Van Go Tey, iki müslümana dönerek şöyle bağırdı: "Allah yok de! Boynundaki Kur'an'ı çıkar, yere at, çiğne!" Altmış yaşını geçmiş olan bu iki çiftçi, bu emri yerine getirmediler. Bu defa Çinli kızarak "dövünüz" diye emir verdi. Yarım saat dövüldükten sonra bu müslümanlar baygın düştüler. Çinli onların üzerine soğuk su dökerek tekrar ayılmalarını sağladı. Yine bağurmaya devam etti: "Allah yok de!" Bu iki müslüman başlarını menfi manada sallayarak Kur'an'ı

bağırlarına basmış vaziyette yatıyorlardı. Komünist Çinli Vang, onların göğüslerine tekrar tekme vurarak dövme emrini tekrarladı.

Meydandaki müslümanlar kendi kardeşlerinin feci bir şekilde öldürülmesine seyirci kalmaya mecburdu. Dayakların ardından ölmek üzere olan kurbanlardan birinin oğlu Mecit, topluluk içinden koşarak çıkıp "babamı bırakın, beni dövün, çünkü Kur'an'ı ben saklamıştım!" dedi. Mecit'in el ve ayakları bir anda bağlandı. Kurban ile Ömer ise yine dövülmeye devam edilerek iki saat içinde can verdi. Bu faciaya şahit olan biri hamile olmak üzere on kadın dayanamayarak düşüp bayıldı. Çinli Vang Go Tey ise bu olaylar üzerine daha da zalim bir tavırla müslümanlara bakarak şöyle dedi: "Hani sizin Allah'ınız, eğer gerçekten varsa niye bu zavallı bendesini kurtarmıyor? Niye beni cezalandırmıyor?" diyerek kakkahayla güldü. O akşam Çinlinin emri üzerine iki naaş, mahallenin yanındaki bir boşluğa gömülerek üzerine tuvalet yapıldı. On beş gün içinde aynı yolla on yedi müslüman öldürüldü. O zamanlarda İslamiyete hakaret o derecedeydi ki, uzun yıllardan beri kapatılan camiler açılıp kafirler için domuz ahırlarına dönüştürüldü. Allah'ın evi olan, müslümanların abdestsiz basamayacağı bu mübarek camiler içinde bir sürü domuzlar bakılmaya başlandı. Üstelik bu domuzların bakıcılığını müslümanlara yapturdılar. Bizim köyümüzde bir cami vardı, eskiden bu camiye imam olan Sait Ahun adında takva sahibi bir molla vardı. Mahallemizdeki cami domuz ahırına dönüştürüldüğünde o domuzları bakmaya Sait Ahun imamı mecbur ettiler. Zavallı imam önce "ben Allah'ın evinde nasıl domuz bakarım" diyerek reddetti. Çinliler ise bu adamı bağlayıp bir gece bir gündüz bir ağaca bağlayarak sallandırdılar. Acıya dayanamayan imam sonunda emre uymaya mecbur oldu. Bir hafta kadar camide domuz bakmaya mecbur oldu. Bir hafta sonra bu hakaretler neticesinde dayanma

gücü kalmayan imam kendini asarak ihtihar etti. Çin komünistleri o kadar zalimce davrandılar ve o kadar hakaretlerde bulundular ki, müslümanların ah u feryatları onların neşelerine neşe kattı. Bir günde on altı saat tarlada çalışıp, günlük nafakaları yarım kilo mısır ununu yiyerek karın tokluğuna çalıştılar. Kimisinin bir vakit namaz dahi kıldıkları bilirse hakaret edildi veya öldürüldü. Müslümanların düğünlerde nikah töreni yapması yasaklandı. Ölümelerde de cenaze merasimi ve namazı kaldırılmadı. Benim yaşadığım köyde Çinli Vang Go Tey'in görev yaptığı süre içinde 1969'dan 1971'e kadar olan iki yıl içinde beş bin aile yurtlarını bırakıp kaçmaya mecbur kaldılar.

İnsanlık hasletlerinden tamamen mahrum olan Çin komünistleri, Türk anaları ve Türk kadınlarını da dayanması mümkün olmayan zulümlere maruz bıraktı. Benim ortaokulda Abdülaziz adında bir bir arkadaşım vardı. Onun anasından başka kimsesi yoktu. 1968 yazında Çin komünistleri bu hanımı evinde Kur'an bulduğundan dolayı işkenceye aldılar. Elli yaşını aşmış olan bu hanımın kollarını bağlayıp evin çatısına asarak şalvarının iki ayağını büzüp, içine bir kedi bıraktılar. Kedinin turnaklarıyla bedeni yırtılan kadının feryatlarına karşılık, Çinliler kahkahayla gülererek neşelendiler. Bu ve buna benzer işkencelere dayanamayan kadıncağız hafta geçmeden vefat etti. Abdülaziz'le beraber onu defnettik. Merhume ananın bedeni cerahat izleri ile doluydu. Abdülaziz her defasında anasını hatırladığında, "Anamın bu dünyanın zulmünden daha erken kurtulduğu iyi oldu. Eğer yaşasaydı daha da beter günleri görürmüş. Nasılsa Çinliler şimdi işkence yapmak için onun mezarına kadar giremez." diyordu.

1970 yılının kış aylarında kanal yapımı için evlerinden çıkan çiftçilere karlı bir akşamda Çinli Vang Go Tey'in evlerine dönmelerine izin vermemesi sonucunda yedi kişi donarak öldü. Bu hadiseden bir kaç gün sonra Vang Go Tey'in cesedi mahalledeki bir ceviz ağacına asılı vaziyette bulundu. Çinli polislerin yüzlerce adamı sanık olarak tutuklamasına rağmen "katil" bulunamadı. Benim yukarıda beyan ettiklerim kendi gözlerimle gördüklerim olup, bütün Doğu Türkistan topraklarında olup biten mezalimlerin sadece birkaç tanesidir. Onbinlerce, yüzbinlerce müslüman Türk işte böylece hayattan ayrıldı. Daha ölmeden cehennem azabını

yaşayan Doğu Türkistanlı müslümanların feryatları nihayet Allah'a yetmişmiş olmalı ki, büyük cellat Mao Ze Dung 1976 yılında öldü. 1979 yılından sonra Çin içinde reform hareketleri başladı. Çin'in kapısı yabancılara açıldı. Çinliler de dünyanın gözünü boyamak amacıyla kendi puthanelerini açmaya başladı ve Budizm inancının serbest bırakılması bahanesiyle Doğu Türkistan'daki camiler de müslümanlara açılmaya başladı. Zulümden kaçarak Tarım nehri vadisindeki ormanlara gizlenip insanlardan ayrı, yıllarca yabanî hayvanlarla birlikte yaşayan müslüman Türkler de öz köyelerine dönmeye koyuldu.

Kızıl Çin, Doğu Türkistan'a yönelik aşikâr zulüm siyasetini kısmen durdurup daha kurnazca bir yolu seçti. Çinlilerin bu tavrı yurtcuların sahte tebessümüne benziyordu. Dinsizleştirme için yapılan otuz senelik teşvik ve hareketler sonucunda, camilerin tekrar açılması müslümanları tabii olarak sevindirdi. Müslüman Türkler kendi milli-dinî örf ve adetlerini hemen kaldıkları yerden devam ettirdiler. Camilere sel gibi aktular, Türkiye ve Pakistan'daki akrabaların, dost biraderlerinin davetiyle hac yapmaya başladılar. Hac dolayısıyla dışarı çıkan Türkistanlılar hür dünyanın, müstakil milletlerin hayatlarını gördü, hürülüğün tadını bir an dahi olsa tattı ve böylece kendilerinin yapması gereken daha nice işleri olduğunu anladılar. Kendi vatanlarındaki zulüm ve haksızlıklarla hür dünyadaki hayatı mukayese ederek kendilerinin zulüm içerisinde yaşama sebeplerini daha açık bir biçimde anladılar. Hacdən Türkistan'a dönenler milletin dinî ve milli görevinin neler olduğunu halka anlatmaya başladı. Müslüman Türklerin uyandıklarını gören Çinliler, bir taraftan çok sayıda Çinli göçmeni Türkistan'a getirip kendilerinin Türkistan'daki nüfus oranını çoğalttı ve diğer taraftan da müslümanların dinî hürriyetlerine çeşitli engellemelerde bulundu. Türü yasaklar çıkarıp müslümanların namazdan başka bütün dinî faaliyetlerini engelledi. Doğu Türkistan'ın bütün toprağında yakın yıllara kadar bir tane bile dinî okul yoktu. Fakat Dünya İslam Teşkilatı "Rabıta'ül-Âlem-i İslam"ın bol miktarda para yardımı ve yaptırım gücüyle 1987 yılında Urumçi'de bir İslam Enstitüsü kuruldu. Burada şu anda yüz kadar öğrenci okutulmaktadır. Ancak bu okulun yöneticileri yine de dinsiz komünistlerdir. Bu enstitü dışında meydana gelen herhangi bir dinî okul zorla

kapatılmaktadır. 1986'dan beri Doğu Türkistan müslümanlarının hacca gitmesi de eskiye nazaran zorlaştırılmıştır. 1980'den 1986'ya kadar toplam 60 bin kişi hacca gidebilmiş ise de 1987-88-89 yıllarında hac için pasaport alabilen müslümanların sayısı ikiyüzü geçmez. Şu günlerde hacca gidiş için pasaport talebinde bulunan onbinlerce müslüman polis kapısı önünde günler, aylar ve yıllarca beklemektedir. Pasaport alabilenler ise, talepte bulunanların ancak binde biridir. Bir pasaport alabilmek için bir kaç yıl kapı kapı dolaşmak gereklidir ve kendi yurdu ile Urumçi arasındaki binlerce kilometre mesafeyi bir kaç defa gidip gelmek mecburiyetinde kalmaktadır. Çin komunistleri İslam'a açıkça hakaret etmeye tekrar geçmişlerdir. Yakın zamanda Şanghai'da "Cinsî Münasebet" isimli bir kitap yayınlanmış olup bu kitapta İslamî geleneklerle ağır derecede hakaret edilmektedir. Hatta hiciv yoluyla cami minarelerini erkek cinsel organına, mihrapları kadın cinsel organına benzetmişler ve peygamber efendimizin de bu düşünceyle camilerin mimarî planını hazırladığını ileri sürmüşlerdir. Bu hakaretler üzerine 1989 yılının 19 Mayıs günü 20 binden fazla müslüman Türk, Urumçi sokaklarına dökülerek kitabın yazarı ve yayıncılarını kınamış ve hükümetten bu kitabın dağıtımının hemen durdurulmasını ve bir daha piyasaya sürülmemek üzere ortadan kaldırılmasını istemişlerdir. Ne yazık ki, böylesine haklı bir yürüyüş televizyondaki resmî açıklamalara göre 46 müslümanın tutuklanmasıyla bastırılmıştır. Gayri resmi açıklamalara göre 500 den fazla müslüman hapse atılmıştır. Doğu Türkistan müslümanları işte bunun gibi ağır zulümler içinde yaşamaktadır. Doğu Türkistan müslümanlarının ah u feryatlarıyla birlikte aynı acıyı paylaşmak ve bunların feryadını bütün dünyaya anlatmak ise hür yaşamakta olan bütün müslümanlar ve bütün insanların insanî görevi olmalıdır. Müslüman devletler Çin hükümeti ile dostluk maalesinde bulunurken onların elinde azap çekmekte olan yirmi milyon müslüman Türkün var olduğunu düşünmelidir. Maalesef bugüne kadar Doğu Türkistan Türkleri ne karındaş ülkelerin ne dındaş ülkelerin ne de insanlığın yardımlarına erişebilmiştir. Doğu Türkistan halkının saygıdeğer liderlerinden Muhammed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekinler uzun yıllardan beri kendi topraklarından ayrıлып dışarıda yaşamakta olan Doğu Türkistanlıları toparlayıp millî mücadelelerini sürdürmüşler-

dir. Hatta onlar kendi hayatlarını idame ettirecek maddî imkanlara sahip olmadıkları halde dahi mücadelelerini bırakmamışlardır. Açlıktan ölmeye razı olmuşlar ve Çin-Rus casuslarının getirdikleri maddî aldatmacalara kanmayarak geri çevirmişlerdir. Ulu lider ve alim Muhammed Emin Buğra Bey hasretle bu dünyadan göçtü. Bugün 88 yaşına girmiş olan saygıdeğer ve münevver liderimiz İsa Yusuf Alptekin, bütün imkansızlık ve güçlüklerle rağmen Doğu Türkistan'ın derdini anlatmaya devam etmektedir. Doğu Türkistan diye haykıran bu ses, bu ulu zatın kulağına girdiği an onun mübarek vücudu hemen canlanıveriyor.

Mübarek yurdumuz Doğu Türkistan, Çinlilerin kirli ayaklarıyla çiğnenmektedir. İşte bakın, Çin komünistleri Pekin'de demokrasi isteğiyle sokaklara dökülen masum öğrencileri bile bütün dünya önünde hiç göz kırpmadan, 20. asırda düşünülmesi bile mümkün olmayacak derecede bir vahşetle kurşuna dizmekte ve hatta tank gibi zırhlı araçlarla üzerlerini çiğnemektedir. Kendi masum çocuklarına bile bu kadar ağır zulmü reva gören Çinlilerin Doğu Türkistan Türklerine ve Çindeki Tibet, Moğol gibi azınlıklara neler yapmış olduğunu ve neler yapmakta olduğunu anlamak hiç de zor değildir. Bugün Tibetlilerin lideri Dalay-Lama, bütün dünyadaki budistlerin büyük destek ve yardımlarına kavuşabilmektedir.

Amerika başta olmak üzere bütün batı alemi Tibetliler için çeşitli imkanları sağlamaktadır. Sadece eğitim alanında Tibetlilerin binlerce çocuğunu hiç karşılıksız üniversite ve daha yüksek derecedeki okullarda okutmaktadır. Onlar için dünyanın her yerinde kendi derdini anlatmak ve dünyaya kendilerini tanıtmak için imkanlar sağlamaktadır. Ne var ki, İslamiyetin Asya'da yayılması için tarihte eşi görülmemiş katkısı bulunan Doğu Türkistanlılar bütün İslam alemi tarafından müthiş bir şekilde unutulmuş bulunmaktadır. Bugün sayın İsa Yusuf Bey liderliğindeki Doğu Türkistan halkının bir tek Allah'tan başka yardımcısı yoktur.

Ey hür dünyadaki müslüman kardeşler! Çiğnenmekte olan Doğu Türkistan müslümanları sizlerin ve bütün hür dünyanın yardımına ve alâkasına muhtaçtır. Hiç değilse sizlerin "sen bizim kardeşimizsin ve daha unutulmadın" diyeceğiniz bir cümle sözünüze dahi muhtaçtır.

DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ
VOICE OF EASTERN TURKISTAN

Doğu Türkistan Vakfı Yayınıdır
A Publication of the Eastern Turkistan Foundation

22.Sayı, 6.Cilt, Yaz 1989/Number 22, Vol.VI, Summer 1989

Molla Musa Sayrami (1837-1917)

The State of Islam and Muslims in Russia Today

Sved Z. Abedin

Before the October Revolution of 1917 in Czarist Russia, different national and ethnic groups among Muslims, although conscious of their ethnicity and nationality, still emphasized and held primary their Islamic identity. Like Muslims elsewhere in that period, they fought among themselves, pursued their group interests, tried to overwhelm and overpower each other whenever possible, took pride in their language and culture, were fiercely conscious of being Tatar, Uzbek, Azeri and whatever, but when it came to an encounter with non-Muslims (or white Russians in this particular case) they were Muslims first and Muslims last. They also continued to cohabit and live together in each other's territories and domains.

The first thing that the Russian Communists did was to undermine this Islam or Um-mah-consciousness. They divided the whole Muslim area into ethnic republics. So the territorial link among Muslims was severed. Now the Azeris had their own state, the Tatars their own and so on.

Along with this came the massive anti-religion campaigns, vigorously organized from Moscow.

These two developments together had a very negative influence on religious consciousness of the Central Asian Muslims. They, for all practical purposes destroyed Islam as religion in the USSR. It is self-deceiving to think otherwise. However, since over the centuries, starting from the 7th C.C.E., the culture of these Turkish people had also been Islami-ized, when Islam as a religion was destroyed,

Islam as a culture survived. So that in all these Muslim republics, Muslims continued to adhere to customs, social traits, birth, marriage and death rites and dress etc in tune with their culture, more as a matter of habit than as a conscious religious requirement.

When European scholarship discovered Muslim Central Asia, desperate by this time to find evidence of the failure of Soviet Communism, they seized upon these remnants of Islamic culture among Soviet Muslims, and cried out triumphantly that the Communist god had failed; Islam has survived in Central Asia. At best this was a half-truth. But, it made the capitalist in Central Asia.

There is no need to go into intervening history here. We are all familiar with developments starting in the 1970s to the present. All that needs to be said here is that without any action on the part of the Muslim world, things have started chancing in Central Asia.

The shortsighted and brutal treatment by the white Russian establishment of its non-white ethnic minorities created resentment and a desire to return to their own roots. In this rebellion among Muslims, cultural became the rallying point. Up to the 1970s only older people in their sixties and seventies had some commitment to religious ritual and were particular about Islamic culture. Among the young Islam as religion was history and Islam as culture an old and conservative tradition, a hold-back from the past.

With the re-birth of national self-consciousness especially in the 1970s, these remnants

of Islamic culture suddenly gained significance. They began to appear as an indispensable ingredient of their self-definition. The young especially looked into their past and wanted to know more about how their ancestors had lived what did they cherish and uphold; and they became determined to revive these historical symbols in order to emphasize their distinct roots and distinguish themselves from the white Russians.

I repeat. This awakening is not a religious awakening. It is not the revival of Islam as religion. It is the revival of ethnicity, of nationality, of *asabiyya*.

But in Central Asia ethnicity, nationality and *asabiyya* all trace back somehow or the other to Islam. To be a Turk is to be a Muslim is to be possessor of a Book, a code etc.

This is where our opportunity lies.

With *glasnost* or the opening up of Russia this ethnic consciousness has come out quite powerfully in the open. In the presentation of Sulaimanov, a young Uzbek poet in the Conference, I could distinctly detect an intense and focused pan-Turkism. I discussed this with many scholars and they agreed.

So what the various Muslim groups in Soviet Russia want today is: to be able to live freely as Uzbeks, Tatars, Azeris etc. They wish to discover their national roots, read their history and take pride in it, think, write and speak about their past and their problems in their own languages and to revive their ethnic pride and identity.

If *glasnost* continues, this movement is likely to grow too and become a force. It will assert itself and wrest concessions from the Soviet Center. It has the sanction of the spirit of the time and may become irresistible.

But if it succeeds, it will be a consolidation not of Islam, but of Muslim ethnicity (Muslim because ingredients of Islam are mixed up

Kashgar Model

On 19 October, the south Xinjiang Military district and Kashi prefectural party committee and commissioner's office held a solemn gathering in Kashgar to name the city a 'model in the progress of ethnic solidarity and army-people unity'. Present at the function were Wang Enmao, Vice-Chairman of the CPPCC and chairman of the regional advisory commission; and regional party, government and army leaders Song Hanliang, Tomur Dawamat, Guo Gang, Feng Dazhen and Wulataiyefu.

Tomur Dawamat said: 'When turmoil occurred in Peking and the political disturbance of beating, smearing and looting occurred in Urumqi on 19 May, the political situation in Kashgar stayed consistently stable'.

An 'Islamic delegation from Iraq visiting China met Ismail Amat, Vice Chairman of the National Committee of the Communist Party in Peking 1 November.

News From, 24 November - 7 December 1989

with the ethnic culture:) not consciously Muslim, but consciously Uzbek, Tatar etc.

It may move beyond the narrow ethnic boundaries of Uzbek, Tatar etc. And become focused on Turkishness, develop Turkic pride Turkic identity and acquire a more pronounced Turkic personality. But this again would be cultural Islam, because as noted above Turkish culture overall is permeated with Islamic symbolism. It would be self-conscious Turkism not self-conscious Islamism.

So, if we in the Muslim world, are interested in ensuring that the current resurgence in the Soviet East should bring our brothers back into the fold of Islam we have to take the above analysis seriously and plan accordingly.

FAİSAL FİNANS KURUMU'NDAN

Çağdaş
Bir
Hizmet
Daha

Kurumumuz

Muhabir ağına

T.HALK BANKASI'ni da ekledi

Şubelerimize başvurma imkanı

bulamayan tasarruf sahipleri,

1 Mart 1989 tarihinden itibaren yurt çapında

T.HALK BANKASI şubelerine başvurarak

HİÇ BİR KOMİSYON VE

HABERLEŞME MASRAFI ÖDEMEKSİZİN

Telefon veya telex havalesi ile

kurumumuz nezdinde

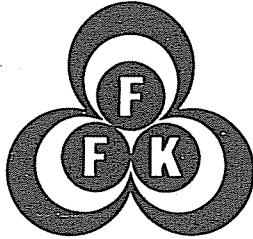
"Katılma Hesabı" açtırabilirler.

Kurumumuzda hesabı bulunan

tasarruf sahipleri de **Kâr Pay**'lerini

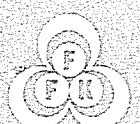
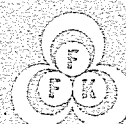
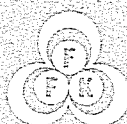
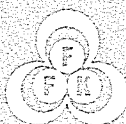
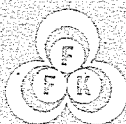
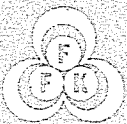
T.HALK BANKASI şubelerinden alabilirler.

Sayın Halkımızın bilgilerine sunulur...

"Faizsiz Sistem"

FAİSAL FİNANS KURUMU

GENEL MÜDÜRLÜK
Kemeraltı Cad. No: 46
Tophane-İSTANBUL
Tel: 151 65 20 (20 Hat)
Fax: 145 56 33
Telex: 25 694 ffk tr.

ANKARA ŞUBESİ
Atatürk Bul. No: 60
Kızılay-ANKARA
Tel: 117 44 40 (3 Hat)
Fax: 117 44 43

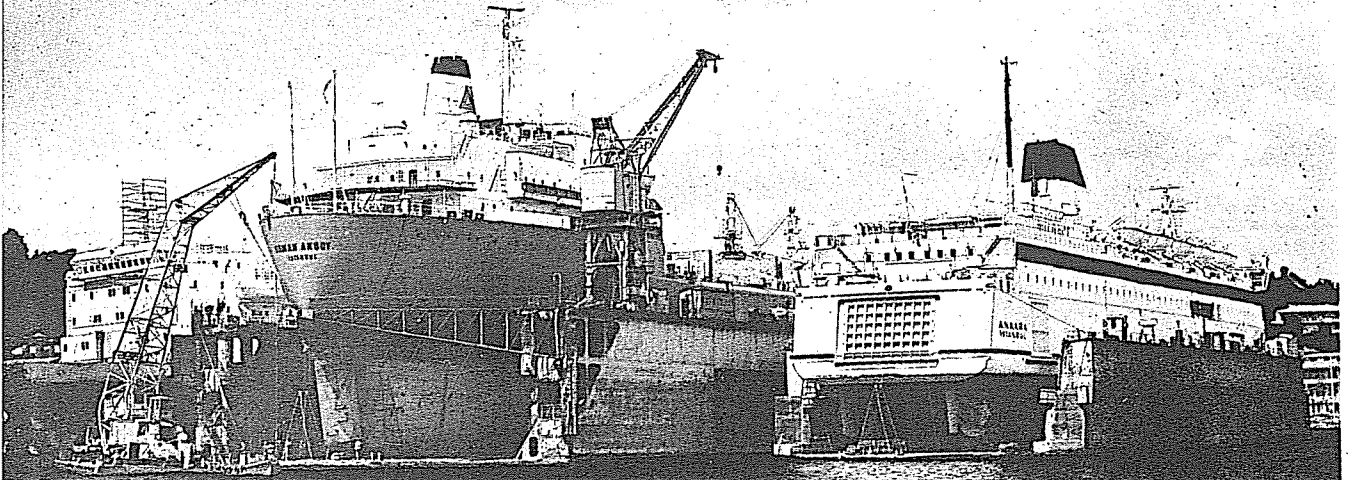
İZMİR ŞUBESİ
Cumhuriyet Bul. No: 64
Konak-İZMİR
Tel: 19 33 94
Fax: 19 40 02

KONYA ŞUBESİ
Alaaddin Cad. No: 24
KONYA
Tel: 10 72 15 (3 Hat)
Fax: 10 63 94

BURSA ŞUBESİ
Orhan Boğazi Sok.
No: 8
BURSA
Tel: 21 26 62
Fax: 20 38 33

ADANA ŞUBESİ
Çukurova İş Mer.
ADANA
Tel: 11 01 03 (3 Hat)
Fax: 11 68 10

Gemi inşa sanayiiinde Türkiye'nin en güçlü kuruluşu

- 75.000 DWT'a kadar her tip gemi imalatı
- 35.000 DWT'a kadar her tip geminin havuzlanması
- Sualtı ve suüstü bakım ve onarım çalışmaları
- Her çeşit konstrüksiyon işleri ve SULZER lisansı ile 2100 BHP gücüne kadar dizel motorları imalatı

Beş TERSANE ve bir MÖTOR fabrikası ile hizmetinizdeyiz.

- Pendik Tersanesi
- Camialtı Tersanesi
- Motor Fabrikası
- İstinye Tersanesi
- Haliç Tersanesi
- Alaybey Tersanesi/İZMİR

TÜRKİYE GEMİ SANAYİİ A.Ş. Meclisi Mebusan Cad. No.66 80040 Salıpazarı-İstanbul/TURKEY

Tel: 149 83 17 - 145 81 87

Telex: 25487 tges tr - 25622 ges tr

TÜRKİYE GEMİ SANAYİİ A.Ş.

شودە و رلاردا چینینگ هە قیقی هوکومدارلیرینینگ ئویغورلار بولغانلیقینی ئینیق کورسیتیدو.
 ہوگو (ہوگو) قاغان

۷۵۹- ییلی مویە نچور (قاپاغان) قاغان ئولگە ندین کیین ئوغلی ہوگو قاغان بولدی. بو دە ۷۵۹
 چینگە چوک قالایمیقانچیلیق بارئیدی. هە ر تە رە پتە داۋاملیق ئیسیانلار چیقماقتا ئیدی. ئیمپیراتور
 تە یزوک ئویغورلاردین یارده م تە لە پ قیلدی. لیکین ئیسیانچیلارنیک باشلیغی شیچاروی ئیمپیراتور
 دین بالدورراق هە رگە تگە کیلیب ئویغورلارنی بو قالایمیقانچیلیقتین پایدیلینیپ بیرلیکتە هە رگە ت
 قیلیشنی تە کلیپ قیلدی. شونیک ئوچون ہوگو قاغان چین ئە لچیسینگە ناھایتی قوپال مونامیلە قیلدی.
 تاك سولالیسی بیله ن ئویغور قاغانلیری ئوتتورسیدیکى دوستلوقنی وه هە ر ییلی ئویغورلارغا
 تولە یدیفان نورغون میقتاردیکی ئیسل ئیپە ک رە خ تاروار. دودونلە رنی خاتیرلە تگە ن بولسیمیو
 بولارغا هیچ قولاق سالمیدی. چین مە نبیئە لیک تاریخ مە لوماتلیریغا قاریغاندا بو جە گدە پوتسون
 شیمالی چین ئویغورلار تە رپیدین تالان - تاراج قیلیندی. شه هە رلە رگە ئوت قویولدی. هە تتا چین
 ئیباده تخانه لیریمو کوردورولدی. شونیک بیله ن چین ئیمپیراتورلیغیدا ھاکیمییه ت ئویغورلار قولیغا
 ئوتتی.

۷۶۴- ییلی پو- کو. خو وه یئە ن ئیسیان کوتە ردی. ئون میکلە رچە تیبە تلیک ۷۶۴ چین ھاکیمییتیدین
 نازاری بولغان باشقا کوچلار قیتیلیپ. ۲۰ میک کیشیلیک بیر کوچ شه کیللە ندی. پە قە ت پوکونیک
 کوتولمیکە ن ئولومیدین کیین ئونینگ ئادە ملیری نیککیلینیپ قالدی. گاۋخوی بو ناریدا ئویغورلار
 بیله ن کوروشوب پوتوشتی. پوکونینگ ئوغوللیرینی ئولتورمە سلیک شه رتی بیله ن ئویغورلار
 تیبە تلیکلە رنیگ ئیسیانینی باستوروش ئوچون چینلە رگە یارده م بیریشگە ماقول بولدی وه ئیککی
 تە رە پ بیرلیشیب یوزمیکدین جیقراق تیبە تلیکلە رنی یوقاتتی. نورغون ئولجا - غە نیمە تلە رقولغا
 چوشتی. بو غە لیببسی ئوچون ئیمپیراتور ئویغورلارغا کاتتا زییاپە تلە ر بە ردی. نورغون ئیشتاملار
 بیله ن موکا پاتلیدی.

بو دە ۷۶۴- ییلی ئویغورلار ھاکیمییه تینی چینینگ تاریخی ماتیریبالیلیریدین ئینیق کورواۋالایمیز.
 چین تاشقی ئیشلیری دائیرە لیریکە یە رلیشبولغان ئویغورلارسان جە هە تتین کوپ بولوپلا قالماستین
 تاکیتیب هە رگە تلینیش شه رائیتیگیمو ئیکگە ئیدی. ۷۵۸- ییلیدین تارتیب سودیکە رچیلیک ئوچون
 چینگە کە لگە ن ئویغورلار بیر ئاتقا قیریق توپ ئیپە ک رە خ تیگیشیپ کە تگە ن. بونینگغا چین
 دائیرە لیری رازی بولمیسیمو ئویغورلاردین تارتینغانلیقگیری ئوچون ماقول بولوشقا مە جبور ئیدیلە ر.
 ئیمپیراتور تە یزوک ئولگە ندین کیین ئاجیزلاشقان چین ھاکیمییتینی ئاغدوروپ تاشلاش ئوچون
 بە زیلە ر قاغاننی کوشکورتتی. لیکین ۷۶۴- ییلیدین تارتیب بو پیلانغا قارشى ئیدی. چونکی چین
 تارتیبولینغان تە قدریمو ئو یە رده پوت تیرە پ توروش قیین بولودیفانلیغینی هیس قیلغان ۷۶۴- ییلی
 قاغاننی بو نیمە تتین یاندوروشقا ئورونغان بولسیمو قاغان ئوز پیکریدە چینگ توردی. شونیک ئوچون
 تون بوغا قاغاننی ۷۶۴- ییلی ئوزی " ئالپ قوتلو بیلگی" قاغان ئونوانی بیله ن تە ختگە چیتتی.
 (داوامی بار)

ئیزاھات: م. بوغرا نیک "شە رقی تورکیستان تاریخی" ناملیق ئە سە ریدە چین لار قاپاغان خاقاننی مویانچور
 دیپ ئاتایدو دیگە ن. (تە رجماندین)

۷۴۴- يىلى ئۇيغۇر يابغۇسى باسمىل خاقانىنى مەغلۇب قىلىپ ئوزنى قاغان ئىلان قىلدى ۋە قوتلوق بىلگى قاغان ئونانىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر تەركىن ئۇيغۇر خانلىغى قورۇلغان بولدى. قوتلوق بىلگى قاغان ئولگە ندىن كىيىن ئوغلى مويانچور قاغان ئورنىغا چىقتى. ئۇنىڭ زامانىسىدا ئۇيغۇرلار توت ئە تراپقا كە كە يگە ن ۋە گوللە نگە ن بىر ھالدا ئىدى. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربى ئىتە كلىرىدە ئولتوراقلاشقان قارلوقلار بىلەن ۋە چو - تالاس دەريا بويىدىكى تورگە شلە ر بىلەن بولغان جەكلەردىكى غالىبىيەتلە ئۇيغۇر دولىتىنىڭ چىگرىسىنى سىر دەرياسى بويلىرىغىچە كەكە يىتتى. شىمالى كە م دەرياسى بويلىرىدا ئىلىب بىرىلغان جەكلەرنە تىجىسىدە قىرغىز ئىسيانلىرى تىنجىتىلدى. چىن قوۋەتلىرى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلەشتى. بىز بولارنىڭ ھەممىسىنى شىن ئوسو كولى بويىدا تىپىلغان، مويەنچورقاغانغا ئاتاب تىكلەنگەن مەككە تىشىدىكى يازما خاتىرىلار دىن ئوگەندوك.

جەنۇبتىن چىن دولىتىگە بىرقانچە قىتتىم بىسىب كىرگەن ئۇيغۇرلار چىن ھوكىمىتىنى باج تولەشكە مەجبۇر قىلدى. بو ھادىسىلار توغرىسىدا "شىن تاڭشو، جو تاڭشو" ئىسىملىك كىتابلەردە تەپسىلى مەلۇمات بىرىلگەن.

مويانچور قاغان تەختكە چىققان چاغلاردا چىن كوپ قالايمىقان ئەھۋالدا ئىدى. ئەنلۈشەن ئىسيانى ئىمپىراتورنىڭ كۈچىنى تۈگەتكەن ئىدى. شەرقى پايىتەخت ئىسيانچىلار تەرتىپ بىسىۋىلىنغان ئىدى. بو قىتتىم چىنغا ئەكچۇڭ ياردەم يانا ئۇيغۇرلاردىن كەلدى. ئانىسى ئەسلى تۈرك بولغان ئەنلۈشەننىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن چىنلار ئۇيغۇرلاردىن ياردەم ئىستىدى. چىندا تەسىر دائىرىسى كەكە يىتىش خىيالىدا تورغان ئۇيغۇرلار بو ياخشى بىر پۇرسەت بولغانلىقى ئۈچۈن دەھال بو تەكلىپنى قوبۇل قىلدى. دەپ بىزىلغان.

قاغان ئوزى بىۋاستە ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ چىن گىنيرالى "گاۋخوي" بىلەن بىرلىكتە ھەركەت قىلدى. ئۇ چاغدا ئۇيغۇر خاقانى كوپ مەغرۇر ئىدى. ھەتتا چىن گىنيرالىنى، ئۇيغۇر دولىتىنىڭ پۇرە بىشى سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بايراغىغا سالام بەرمىگىچە يىنىغا قوبۇل قىلمىدى. ئۇيغۇرلار ئوستىلىق بىلەن جەكە قىلىپ ئىسيانىنى باستۇردى. ئالدى بىلەن چاڭئەننى ئوندىن كىيىن لويانگنى قوتقازدى. شەھەرنى ئۈچ كۈن بولانك - تالان قىلدى. ئوندىن باشقا چىن گىنيرالى نورغون سوغا سالام ۋە ھەدىيەلەر تەقدىم قىلدى. ئىمپىراتور ئۇيغۇر قوماندانلىرى شەرىپىگە ئۈچ كۈن تەنتەنلىك زىياپەت بېرىپ كوتۈۋالدى. ئىسىل ئىپەكتىن ئىشلەنگەن تاۋار - دودون رەخلەر ۋە ئالتۇن - كۈمۈشقاچا - قومۇشلار ئىنتام قىلدى. چىن ئىمپىراتورنىڭ تەختى ئىگىز بىر پاشتاختا بولۇپ ھەشەمەتلىك بىر پەللە مەنەي بىلەن چىقىش كىرەك ئىدى. بو پاشتاختا ھىچقانداغ بىرىات كىشىنىڭ چىقىشىغا روخسەت يوق ئىدى. بو قىتتىم ئىمپىراتور ئۇيغۇر يابغۇسىنى بوپاشتاختا چىقىرىپ ئوزىنىڭ قىشىدا ئولتۇرغۇزدى. ۷۵۸- يىلى ئىمپىراتور ئوزىنىڭ كىچىك قىزى مەلىكە "نىككو" نى مويانچور قاغانغا ياتلىق قىلىپ يوللىدى. بوندىن ئىلگىرى ئەجەبى ھوكومدارلارنى ئالداپ باشقا قىزلارنى ئىمپىراتورنىڭ قىزى دەپ ساختا مەلىكەلەرنى كىلىن قىلىپ بىرىش ئەھۋاللىرى بار ئىدى. لىكىن بو قىتتىم ئىمپىراتور ئۇيغۇر خاقانىغا ھەقىقەتەن ئوز قىزىنى كىلىن قىلىپ بەرگەن ئىدى. بو ئەھۋال چىن ئىمپىراتورنىڭ ئۇيغۇرلارغا چۈك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسۈتۈپلا قالماستىن

بولسىمۇ غەلبە قىلالمىدى ۋە ئۇيغۇرلار بونىكىدىن كۆپ ئىتتىوار قازاندى.

بۇ غەلبە دىن كىن باسات " ئالپ ئىلتە بەر " دىگەن ئونۋاننى ئالدى. چىن تارىخچىلىرى باساتنى مونداغ دەپ تەرىپلەيدۇ؛ "موكەممەل ھەرىپى پىلانلىرى بىلەن سوقشاتتى ۋە جەكلەردە ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدا تورۇب ھوجوم باشلايتتى. ئاز ساندىكى ئەسكەر بىلەن چوڭ جەكلەرقىلىپ غەلبە قىلاتتى. ئەسكىرى تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىپ داۋملىق ئەسكەرلەربىلەن بىرلىكتە ھەرىمەش قىلىپ بېرىلگەن ئوغا چىقاتتى. ئانىسىنىڭ مەسلەھىتىگە ۋە خەلقنىڭ شىكايەتلىرىگە قولاق سالماستى. ئەرزاتلىرىنى ئاڭلاپ قانۇن ۋە تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلغانلەرگە جازا بېرىتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەبىلە ئىچىدە تەرتىپ ئىنتىزام ياخشى يولغا قويۇلغان ئىدى. پوسادە ۋىرى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ پارلاق ۋە باياشات ئۆتكەن دەۋرىدۇر."

كوكتوركەرنىڭ ئاجىزلاشقان بوچاغلاردا ئوتتورا ئاسىيادا ئومومى جەھەتتە تۈۋەندىكى ئىككى قوۋەت ھاكىم ئىدى؛

۱- پوسانىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر تۈلەسلىرى.

۲- سىر- تادوش تۈلەسلىرى.

۶۴۶- يىلى ئۇيغۇرلار بىرى ئىلتە بەرنىڭ ھاكىمىيىتىگە كىردى. كوكتوركەرنىڭ ئاجىزلىقى ئۇيغۇرلارنى كۈچلەندۈرگەن ئىدى. سىر- تادوش تۈلەسلىرى چىن ئىمپېراتورىنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنغاندىن كىيىن ئۇيغۇرلارغا تەۋە جايلار كوكتوركەرنى ئوسولى بىلەن تەشكىلات لاندۇرۇلغان بولسىمۇ، چىن سىياسى تەسىرى ئاستىدىكى بۇ دەۋرىنى ھەقىقىي بىر خاقانلىق دەۋرى دەپ ئىتالمايمىز.

ئۇيغۇر تۈلەسلىرىدىكى خەلقلەر بۇ دەۋردە جىم ياتمىدى. چىن ھاكىمىيىتىدىن قورقۇشنىڭ يوللىرىنى ئۆزىمەكتە ئىدى. ۶۴۸- يىلى قورچاق ئىلتە بەرنى ئۆلتۈرۈلدى. خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە باشقا بىر رەئىس سايلاندى. لىكىن ئوزون ئۆتمەي ئومۇمىي چىنلارنىڭ ھىلە مېكرىلىرى بىلەن قورىان بولدى.

ئۇيغۇر قوزغىلاڭلىرىدىن ئەندىشە قىلغان چىنلار ئۇلارنى چىپى (چەۋك) تۈلەسلىرى بىلەن ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ چوڭ ۋەدىلەربىلەن ئالداپ غەرىي كوكتوركەرنى ھوجوم قىلغۇزدى. شۇنىڭ بىلەن چىنلار بارغانسېرى كۈچلەن ئىپتىدائىي كوكتوركەرنى ئاجىزلاشتى. ئۇ دەۋردە فوجە ئىسىملىك بىر قورچاق رەئىس ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان ئىدى. ۶۵۱- يىلى ئۇيغۇرلار چىنلار ئۈچۈن چاۋشەن قوزغىلىڭىنى باستۇرۇپ بەردى. غەرىي كوكتوركەرنى بىلەن بولغان جەڭلەرگە قاتناشتى. ۶۵۶- يىلى " ئون ئوقلەر " بىلەن بولغان جەڭدە غەلبە قىلىپ تاشكەنتكىچە يېتىپ باردى. ۶۶۱- ۶۶۲- يىللىرى چىنگە قارشى ئىسيان كۈتەرگەن بولسا لارمۇئەمەلگە ئاشمىدى. كوكتوركە دۆلىتى ئىككىنچى قېتىم قورۇلغاندا تەكرار بۇ دەۋلەت بىلەن بىرلەشتى. ۷۴۲- ۷۴۳- يىللىرى كوكتوركە ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى قارلۇق، باسمىل ۋە ئۇيغۇرلار ئىسيان كۈتۈرۈپ كوكتوركە خاقانى " ئوزمىش " نى يوقاتتى ۋە كوكتوركە دۆلىتىنىڭ يوقۇلىشى بىلەن باسمىلار باشچىلىقىدا بىر خاقانلىق بارلىققا كەلدى. بونىڭدا ئۇيغۇرلار شەرقى ۋە قارلۇقلارغەرىي ياغۇلۇقنى تەشكىل قىلدى.

تارىختا ئۇيغۇر دۆلەتلىرى

پروفېسسور گۈلچىن چاندار ئوغلۇ

مىمار سىنان ئونىۋېرسىتېتى ن. ۴ - نە دە بىيات فاكولتېتى تارىخ بۆلۈمى.

بۇ ماقالە شەرقىي تۈركىستان ۋە خېي تە رە پىدىن ۱۹۸۸ يىلى ۴ - ئاينىڭ ۶-۷ كۈنلىرى ئىستامبولدا ئىچىلغان ۱- نۆۋەتلىك خەلقئارا شەرقىي تۈركىستان مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنى موھاكىمە قىلىش يىغىنىدا تەقدىم قىلىنغان.

ئۇيغۇر خاقانلىقى (۸۴۰ - ۷۴۴م)

ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى مەلۇماتلار مەنبەسى بولسا، چىن يىلنامە لىرى، كوك تۈرك ۋە ئۇيغۇر پۈتۈكلەردە ھەرخىل دەۋرىدە ئوخشىمىغان ئىسىملەر بىلەن ئاتالغان (تولەس، گاۋچى خويۇخى). ئۇيغۇر سۆزىنىڭ مەنىسى بەش سولالە يىلنامىسىدە < لآچىندەك تىز سۈرئەت بىلەن ھۇجۇم قىلغۇچى > دەپ چۈشەندۈرۈدۇ. Nemth Gyula ئىتتىمىنو لوگىگ جەھەتتىن ئىتقاندا " تەقىب قىلغۇچى - قوغلىغۇچى" دېگەنلىكتۇر دەيدۇ. Hamilton " ئورۇغ توغقان" ۋە ئىتتىپاقچى " دەپ ئىزاھلىماق لازىم دەيدۇ.

چىن رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا ئۇيغۇرلار ھۈنلەر نەسلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ھون ھوكومدارى نىڭ قىزى بىلەن بىر بۇرە دىن تۈرە لگەن. بەشىنچى ئەسىرگە كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيا نىڭ چوڭ بىر قىسمىنى ئىگەلىگەن. بۇلار گاۋچى (ئىگىز چاقىق) دەپ ئاتىلىپ ئۆزلىرىنى يولوگى (ياغلاقلەر) خوتوگى، (ئوتورچار) تولو، موگوشچى ناۋوتى، كىسا، خويسو يوموگو (يامغورچاۋ) ، شىبوو (ئاياۋىرا) دەپ ئاتىتتى. كېيىنچە بۇ توققۇز ئۇيغۇرلار ئوغۇزلار بىلەن بىرلىشىپ " ئون ئۇيغۇرلار" بولۇپ شەكىللەندى.

چىن تارىخ مەنبەسىگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار سان جەھەتتىن ئانچە جىق ئەمەستى. فەقەت قابىلىيەتلىك ۋە جەسۇر ئىدىلەر. ئىگىز چاقىق ھارۋىلىرى بار ئىدى. كۈچكەندە ۋە جەكلەردە بىسۇ ھارۋىلىرىغا كۆپ ئىشىنەتتى.

باشلانغۇچتا تولوس قەبىلە لىرىنىڭ ئورتاق بىر رەئىسلىرى يوق ئىدى. بىر يەردە داۋاملىق ئولتۇرمايتتى. ئات مېنىش ۋە ئوق ئېتىشتا تەكلىشى يوق ئىدى. سەلەنگىر ۋە ئورخون بويىغا يەرلەشكەن قوڭ كالا لىرى كۆپ بولغان بۇ قەبىلەلەر كۆكتۈرك دۆلىتى قورۇلغاندىن كىيىن بۇ نىك ھاكىمىيىگە ئوتتى. يەتتىنچى ئەسىردە كۆكتۈركلەر چىنلەر تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنغاندىن كىيىن، تولەسلەر بىرلىكى تارقىلىپ كەتتى.

يەتتىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئورخون ۋە سەلەنگە بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر، بوغۇ، بايرىق، توڭگىرا قاتارلىق قەبىلەلەر " ئىرقىن" : سىملىك بىر رەئىسنىڭ رەھبەرلىكىدە بىرلەشتى. " ئىرقىننىڭ باسات ئىسىملىك ئوغلى. ۶۳- يىلىدىن كىيىن كۆكتۈركلەر نىڭ شىمالى چىگرالىرىغا يۈرۈش قىلغىلى باشلىدى. كۆكتۈركلەر ئۇيغۇر - تولەس بىرلەشمە كۈچلىرىغا قارشى بىر قوشون يوللىغان

1944نجى يىلى غولجيدا قورولغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قورۇلۇشى جەريانىدا مىللى ئازاتلىق ۋە ئەركىنلىك شۇئارىلىرىنى تۇتۇلۇپ، ئاى يۇلتۇزلۇق كوك بايراقنى كۈتۈرۈپ كوكسىگە ئاى يۇلتۇزلۇق مېداللارنى ئىسپۇالغان بولسىمۇ باشتىن ئاخىرغىچە يۇشۇرون ھالدا ئىچكىردىكى ماۋزىدۇڭ گۇرۇھى بىلەن ۋە ئۇنىڭ يەرنى ئاستىدىكى شىبىيۇنلۇق تەشكىلاتلىرى بىلەن مەخپى ئالاقە باغلىغان ئىككى يۈزلىمەلىكىنى ئاشكارىلاپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن سەببىدىنىڭ ئوز واختىدا ئىسپۇالغان مېداليون نىڭ ئارقا يوزى ئوتتۇراغا چىقىسى.

كىشىنى بەكمۇ غەزەپلەندۈرىدىغان يېرى شۇكى؛ سەببىدىن ئوچۇق ۋە ئىنقىلاۋى ئەرەپسىدە ۋە لىخان تۇرەم باشلىق ھەقىقى مۇجاھىتلەرنىڭ ئالدىدا قۇرئان تۇتۇپ "ئەركىن ۋە مۇستەقىل شەرقى تۈركىستان قۇرۇش ئۇچۇن" قەسەمىدا قىلغان بولسىمۇ ئارقىدىن ۋە لىخان تۇرەم باشلىق مىللى رەھبەرلەرگە قانداغۇ زىيانكەشلىك قىلىپ خۇجايىنىغا تۇتۇپ بەرگەنلىكىنى پەخىرلەنگەن بىر قىياپەتتە قەلەمگە ئالىدۇ. سەببىدىن بىر تەرەپتىن مۇستەملىكىچى چىن سىياسىيىتىنىڭ دۇمباقچىسى بۇلۇپ ئابدۇكېرىمنىڭ ئاغزى بىلەن "مەن ئۇيغۇر، تۈرك ئەمەس" دەپ "سۇتۇق بۇغراخان" رومانىدا ئۇيغۇرلارنى تۈرك دېگىنىمۇ يالغان دېسە يانا بىر تەرەپتىن - تارىخى پاكىتلارنى بۇرمىلاپ ۋە قەلىكلەر ئۇيغۇرۇپ چىقىپ ئۇزى ۋە "يۇلداشلىرىنىڭ" پۇتۇن ھاياتى داۋامىدا چىنلارغا قانچىلىك ساداقەتلىك كۇرسەتكەنلىكىنى جىنىنىڭ بىرپەجەگە ۋەدىلەندۈرگەن.

سەببىدىن بۇئەسىرىدە شەرقى تۈركىستاننىڭ بېقىنقى زامان مىللى مۇستەقىللىق ھەركىتىنىڭ ئاساسى يۇلداشچىلىرىدىن مەرھۇم مەسئۇد سەبىرى، ۋە لىخان تۇرەم، مەھمەت ئىمىن ھەزرىتىمۇ (بۇغرا) ئۇسمان باتۇر، ۋە ھازىر ئارىمىزدا ھايات بۇلغان ئەيسا ئەفەندىمۇ لارنى "مىللى مۇناپىقلەر - باندىتلەر" دەپ گۇستاخلارچە ھاقارەتلەپ خۇجايىنلىرىغا يالاقچىلىق قىلىش ئىپادىسىنى ھەر پۇرسەتتە تىلغا ئالىدۇ. ئەندى سەببىدىن شۇنى سۇراپ باقايلى!

مۇناپىق دېگەن ئوز مىللىتىنى، ۋە تىنىنى ۋە سەپداشلىرىنى يات مىللەتكە ساتقان سىزگە ئوخشاش كىشى بولماي، ئوز مىللىتىنى، ۋە تىنىنى ئەركىن - مۇستەقىل ۋە ئىنسانى ھوقۇقلەردىن تەڭ بەھرىمەن بۇلۇشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن كۇرەش قىلغان كىشىلەر مۇ؟.

خۇلاسە قىلىپ ئىيتقاندا: "تېيانشان بۇركىتى" ناملىق بۇئەسەرنى سەببىدىن ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش "پارتىيەلىك مىللى رەھبەرى" كادىرلارنىڭ چىن مۇستەملىكىچى ھاكىمىيىتىگە بۇلغان ساداقەتلىكىنى بېكىتلاش باياناتىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ - پۇتۇن چىنىنى قاپلىغان "تىيەن ئەنمەن مەيدانى قەتلىشى" غا نارازىلىق دۇلقىنىدىن ئۇلگۇدەك قۇرۇپ كەتكەن شەرقى تۈركىستاندىكى ۋاڭئىنماۋ باشچىلىغىدىكى چىن ھۇكۇمران گۇرۇھىنىڭ مىللىتىمىزغا قارشى يۇرگۇزمەكتە بۇلغان تازىلاش ھەركىتىگە بېگى قول چۇماقچىلىرىنى ھازىرلاش تەبىئىيىتىنىڭ بىر پارچىسى ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان. ئوچۇق ۋە ئىنقىلاۋىنىڭ سەببىدىنغا ئوخشاش ئاتالمىش "داھى" لىرىنى مىللى رەھبەر دېگەن خاتا كۇرۇق قارىشىغا ئىگە بەزى يۇرتداشلىرىمىزنىڭ بۇكىتابنى بىر قىتىم ئوقۇپ چىقىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

مېدالىون نىڭ ئارقا يوزى

سە يېيىدىن ئە زىزىنىڭ يىڭى ئە سىرى " تىيانشان بۈركىتى "

يازغۇچى : ھە كىمى

موھتەرە م كىتاپخانلارغا "شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى" ژورنىلىنىڭ 18-سانىدا سە يېيىدىن ئە زىزى نىڭ "سوتوق بوغراخان" رومانى ھەققىدە بەزى يېقىنلىرىمنى تەقدىم قىلىپ ئاخىردا ، "ئەجەبا ! بورومان چىن موستەملىكىچىلىرى نىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىۋاتقان ئاسمىلياتسىيە سىياسىيىتىنى يوشۇرۇشتىكى پەردىلەردىن بىرىمۇ ؟ بونىڭ جاۋابىنى ئىنشائاللا يېقىندا ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتىدىن ئالىمىز " دېگەن تەخمىنىمنى ئوتتوراغا قويغان ئىدىم . دېگەندەك ئوزون ئۆتمەيلا بونىڭ جاۋابىنى ئالدۇق .

سە يېيىدىن ئە زىزىنىڭ " تىيانشان بۈركىتى " ناملىق ئەسىرى شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بېرىلغان قىسمەن ئىسلاھاتلارنىڭ بولۇپمۇ ئەدەبىيات . نەشرىيات ساھەدىكى يوشۇمىشلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ چىن ھاكىمىيىتىنىڭ ئاسمىلياتسىيە سىياسىيىتىنى يوشۇرۇشنىڭ بىر پەردىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسۈتۈپلا قالماستىن ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۈچ ۋىلايەتتىكى مىللى ئازاتلىق ئىنقىلاپلىرىدە چىن كومىنىستلارنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى نەپەسلىرى ۋە سە يېيىدىن ئە زىزى نىڭ ۋە ئونىڭ " يولداشلىرىنىڭ " ئوز ۋە تىنىگە مىللىتىگە قىلغان ئىككى يۈزلىمە لىكلىرىنىمۇ ئوتتوراغا چىقاردى . ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئەپتى بەشىرىسى نامايان بولدى . ئومومەن قىلىپ ئىتقاندا :

سە يېيىدىن " تىيانشان بۈركىتى " دە ئابدۇكېرىم ئابباسنى ئاساسى ئاكتور قىلىپ ئونىڭ ياللانما ھاياتىنى تېمى قىلغان بولسىمۇ ماھىيەتتە " سوتوق بوغراخان " رومانى ئوتتوراغا چىققاندىن كىيىن شەرقىي تۈركىستان خەلقى ۋە موھاجىرە تىپى يورتداشلار ئارىسىدا سە يېيىدىن ئۆتمۈشتىكى قىلمىشلىرىغا يەنى كامونىست ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى چىن لەشتۈرۈش سىياسىيىتىنى ئىجرا قىلىشتا كۆرسەتكەن " خىزمەت " لىرىگە پۇشمان قىلىۋاتقانمىش دېگەنگە ئوخشىغان بىر قىسىم تەھلىللەردىن نارازى بولغان خوجايىنلىرىغا تەقدىم قىلغان " تۇۋا قىلىش " دىن باشقا نەرسە ئەمەس . يېقىنقى يىللاردىن بويان شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللى زىيالىيلەر بولۇپمۇ مىليونلىغان ئالى ۋە ئوتتۇرلەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا ئوز مىللىتىنىڭ ئۆتمۈشتىكى پارلاق تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى سىغىنىش ۋە ئونى ئىزدەش دولقۇنى كۆتۈرۈپ كەتتى . بۇئەھۋالدىن بەكمۇ ئەندىشەلەنگەن چىن ھۆكۈمرانلىرى دەھال واڭئىنماونىڭ " شىنجاڭدا ئاساسى خەۋپ نەدىن كىلىدۇ ؟ " سەپسە تىسىنى ئىلان قىلىپ شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋە موھاجىرە تىپىكى مىللەتچى پىكىر ئىقىمىدىكىلەرنى " ئاساسى خەۋپ " دەپ كۆرسەتتى . شونىڭ بىلەن سە يېيىدىن بونىڭغا ھەم ئاۋا بولۇپ دەھال " تىيانشان بۈركىتى " ناملىق كىتابىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ . ئونىڭ ۋە " يولداشلىرىنىڭ " جوڭگو گۇڭچە نداكىغا ۋە خەنسو مىللىتىگە چەكسىز سادىق ئىكەنلىكىنى ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ تەقدىرى " ئاكا مىللەت " نىڭ (خەنسولارنى دېمەكچى) تەقدىرىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى ھەدەپ جار سالغان .

ئەسىرىدە ئوتكەن يۇنان تارىخچىسى "دېئودور" نىڭ ئىبتىشاشىغا قارىغاندا؛ ئۈچۈنچى دارا تەختگە چىققاندا ئىراننىڭ شەرقىي چېگرىسى ئاكوس دەرياسى (تامۇ دەرياسى) ئىدى. يەنى ساقلار ئىراننىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئەمەس ئىدى.

ساكىدونىيە لىك ئىسكەندەر ئىراننى ئالغاندىن كىيىن ساقا مەملىكىتى (تۈركىستان) غا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ساقلار قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ ئۆزىنى قوغدىدى. ئىسكەندەر بولارنى دوست ۋە ياردەمچى بولۇشلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سوغدىيانا (بوخار ۋە سەمەرقەنت) ئوقسىيارنىڭ قىزى مەشھۇر "روكسانا" (روشنىك) بىلەن ئۆيلەندى. سىر دەرياسى بويىغا قەدەر ئىلگىرىلەپ كىرۈپولس (ئورە تىپە) نى ئىستىھكام قىلىپ قايتتى. قايتىشتىن بۇرۇن قەھرىمان ۋە ئوستا ئوقچى بولغان ساقلاردىن ئاتلىق قوشون تەشكىل قىلدى.

ھىندوستان رىۋايەتلىرى؛

ھىندوستاننىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىدا، ساكا دوپپىيا (ئىسكىت مەملىكىتى) دە "توروشكا دېگەن خەلقلەر پاشايدۇ" دەپ يېزىلغان. ھىندوستاننىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى زامانغا ئائىت ۋەقە نامە لىرىدە (۱۹) توروشكالارنىڭ توران پادىشاسى پەرىدوننىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى، بولارنىڭ خاقانى بولغان ئاپراسىياپ نىڭ ھىندوستاندا ھۆكۈم سۈرگەنلىكى ۋە سەمەرقەنتدە ئولگەنلىكىنى يازىدۇ. ھىندوستاننىڭ ئۇدە پىپور راجا (كىنەز تەھرىدىن) لارنىڭ ئائىلە تارىخلىرىدە ئۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئاتا بوالىرىنىڭ توروشكادىن كەلگەن "باپا" ئىسىملىك بىر قەھرىماندىن ئىكەنلىكى يېزىلغان. باپا دولەت قورغاندىن كىيىن ئۆز يۇرتىغا قايتقان. ئوغلى "قومان" بۇدولەتنىڭ خانى بولۇپ قالغان. بۈگۈنگىچە داۋام قىلىپ كەلگەن ئۇدە پىپور راجا لىغىنىك ھۆكۈمدارلىرى ئۆزلىرىنى "قومان" نىڭ ئەۋلادى ھېساپلاپ "ھومان" ئونۋانى ئالماقتادۇرلار.

(داۋامى كىيىنكى ساندا)

قىروش بونىڭ بىلەن ساقلار مەملىكىتىگە ئىگە بۆلۈم دەپ ئويلىغان بولسىمۇ ئومورگىزنىڭ خاتونى سىياراتىرا قالغان ساقا ئەسكەرلىرىنى يىغىپ ۳۰۰ مىڭ تەرەپ ۲۰۰ مىڭ ئايال جەمئىي ۵۰۰ مىڭ كىشىلىك قوشون تەييارلاپ قىروشقا ھوجوم قىلدى. قىروشنىڭ نورغون ئەسكەرلىرى ئولدى ۋە ئو ئەسىر ئېلىندى. شۇنىڭ بىلەن قىروش چېكىندى ۋە سولھى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. سىياراتىرا بونى قوبۇل قىلىپ قىروش ئەسىرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىپ ئومورگىزنى قوتقازدى. قىروشقا باج تولەش ۋە جەكلەردە ئەسكىرى ياردەم بېرىشكە ماقۇل بولدى.

كېيىنكى زامانلاردا قىروشنىڭ جاھانگىرلىك جەڭ مەيدانلىرىدا لەشكەرلىرى ئىچىدە ئەڭ قەھرىمان جەڭچى لىرى ساقلاردىن تەركىب تاپقان ئەسكەرلەر ئىدى.

ھىرودوتىسنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا؛ قىروش ياكسارت (سىر دەرياسى) نىڭ شەرقىدىكى مىساجىتلەرنىڭ خانى تومىرىس خاتون بىلەن ئويلىنىشى تەكلىپ قىلدى. تومىرىس بۇ تەلەپنى رەت قىلدى. قىروش بۇ ھاقارەتنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن مەساجىت يورتىغا ھوجوم قىلدى.

مەساجىتلەرنىڭ باش قوماندانى تومىرىسنىڭ چوڭ ئوغلى ۋە ۋەلىئەھدى سىيارغاس بۇ جەڭدە ياردەم بولۇپ ئەسىر ئېلىندى. بوخۇرلوققا نوموس قىلىپ ئوزىنى ئولتۇرۇۋالدى. ئوغلنىڭ پاچىئەلىك ئاقىۋىتىگە پۇشۇرغان مەلىكە چوڭ بىر قوشون تەشكىللەپ قىروشقا ھوجوم قىلدى. ھىرودوتىسنىڭ ئىيتىشىغا قارىغاندا ئوزەن زامانىغىچە ھېچ مىسلى كورولمىگەن دەرىجىدە شىددەتلىك بىر سوقاش بولدى. دەسلەپتا يېقىن ئارالىقتا ئوق ئېتىشىپ كېيىنچە بىر-بىرلىرىگە گىرەلىشىپ قېلىپ نەيزىلەر بىلەن ئېلىشتى. ئىككىلى تەرەپ ئوزون موددەت تەك ئېلىشتى. ئاخىردا مەساجىتلەر قەتئى غەلبە قىلدى. ئىران لەشكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئولدى. ئاز بىر قىسمى قېچىپ قوتولدى. جەڭ مەيدانىدىكى ئولۇكلەر ئارىسىدىن قىروشنىڭ جەسىدى تېپىلدى. تومىرىس قىروشنىڭ كىسىلگەن بېشىنى قان بىلەن توشقۇزۇلغان بىر تولومغا سېلىپ قويدى ۋە "مەن غەلبە قىلدىم ھەم ياشىماقتا مەن سەن ئوغلۇمنى ھىلە بىلەن مەندىن ئايرىدىڭ. سىنى ئەندى قان بىلەن تويغۇزىمەن" دەپ ئۆچىنى ئالغانمىش. قىروشنىڭ ئولگەن تارىخى ۵۲۰ يىلى (مىلادى دىن بۇرۇن) دور. (۱۵)

كىتاسيانىڭ رىۋايىتىگە كورە؛ بىرىنچى دارا ۸۰۰ مىڭ ئەسكىرى بىلەن ئانا دولوغا بېسىپ كىرىپ ئو يەردىن ئىستانبول بوغازىدىن كورۇك ياساپ ئۆتۈپ بالقان يولى بىلەن تونا ۋە دون دەرياسى ئارىسىغا يەرلەشكەن غەربى ئىسكىتلارغا ھوجوم قىلدى. لېكىن ئىسكىتلەر ئاللا قاچان، پوتون تىرلىقو ئىتتىزلىرىنى يايلاغلىرىنى كويدوزۇپ قودوقلىرىنى تىندوروتىپ بو بېپايان يورتلىرىنى بىر چولگە ئايلاندۇرۇپ ئوزاقلارغا چېكىنىپ كەتكەن ئىدىلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن دارانىڭ ئەسكەرلىرى ئاجلىق، سوسىزلىق ۋە يوقسۇملۇق كىسەللىكلەر بىلەن كۆپ ئولۇپ كەتتى. نەتىجىدە دارا بو يوروشتىن ھېچ نەتىجە ئالالماي نورغون چىقىم تارتىپ چېكىنىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. لېكىن دارانىڭ يادىگارلىقلىرىدىكى كىتابەلەردە بو يوروشتىكى ھادىسەلەرنى تىلغا ئالمىغان. تۈركىستاندىكى ساقلار مەملىكىتىگە ھوجوم قىلىپ ئولارنى بويسۇندۇرغان لىقلىرى يازىدۇ. (۱۸)

ھىرودوتىس يەنە مۇنداق دەپ رىۋايەت قىلىدۇ؛ بىرىنچى دارانىڭ زامانى (۴۸۵. ۵۲۰ م. ب.). ئىران ئىمپېراتورلىغىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن بىر دەۋرى ئىدى. ئىران چېگرىسى غەربتە مىسىر، يونان، سورىيە، ئانادولو ۋە شەرقتە سىر دەرياسى بويلىرىغا قەدەر سوزۇلغان ئىدى. بونىڭغا قارىغاندا، ئىران ۋە يونانلىقلارنىڭ "ساقا" دەپ ئاتىغان تۈركىستان خەلقىنىڭ يورتى غەرب تەرەپتىن ئىراننىڭ قول ئاستىدا بولسىمۇ شەرقى قىسمىدا ئوز ئىستىقالىغا ئىگە ئىدىلەر.

خىنوپاسنىڭ رىۋايىتى بولسا؛ ئىران شاھىنشاھى نەردىشىرنىڭ ئولومى بىلەن ارىس ئىمپېراتورلىغىنىڭ ئىسكەندەر تەرىپىدىن يوقىتىلىشقا قەدەر (۳۳۰. ۳۵۹ م. ب.). ساقلار ئىرانغا تەۋە ئەمەس بەلكى ئىران ئىمپېراتورلىقى بىلەن دوست ۋە ئوز ئالدىغا مۇستەقىل بىر خانلىق ئىدى. مىلادىنىڭ بىرىنچىسى

شەھرىدە تورغان كىيىنكى زامانلاردا تۈركىستان پادىشاسى "ئەرجاسىپ" ئىرانغا ھۇجۇم قىلىپ لەھراسىيەنى ئولتۇرۇدۇ. (۹) ئورنىغا ئىران تەختىگە چىققان "گىستاسىپ" ئەرجاسىپقا يىللىق باج تولەپ ئوننىڭ قول ئاستىدا ئىراننى ئىدارە قىلىدۇ. كىيىنچە ئىراندا ئوتقا ئىبادەت قىلىشنى ئىجاد قىلغان "زەردىشت" نىڭ تەشۋىقى بىلەن گىستاسىپ ئەرجاسىپنى بۇ دىنغا كىرىشىنى دەۋەت قىلىدۇ. بۇنىڭغا غەزەپلەنگەن ئەرجاسىپ، ئىرانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئوزون داۋام قىلغان سوقۇشلاردىن كىيىن گىستاسىپ مەغلۇپ بولىدۇ. ئەرجاسىپ ئوننىڭ قىزلىرىنى ئەسىر ئېلىپ تۈركىستانغا ئېلىپ كېتىدۇ. ئاخىردا گىستاسىپ نىڭ ئوغلى ئىسپەندىيار سۈنئى قەست بىلەن ئەرجاسىپ ۋە ئوننىڭ دۆلەت ئادەملىرىنى ئولتۇرۇۋاتىدۇ. شۇندىن كىيىن تا ئىسكەندەر نىڭ ئىراننى ئىستىلا قىلىشىغا قەدەر تۈركلەر ئىرانغا ھۇجۇم قىلغۇدەك كۈچكە ئىگە بولالمىدۇ.

يوقارقى رىۋايەتلەرگە قاراپ بۇنىڭكى مىڭ يىل ئىچىدە ئوتكەن تۈركىستان خاقانلىرىنىڭ ئاپراسىياپ ئىسمى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ھەمدە ئاپراسىياپ دېگەن بىرلا كىشىنىڭ ئىسمى بولمىغانلىقىنىمۇ كۆرۈمىز. ئۇندىن بۇرۇنقى خاقانلارنىڭ "ئاپراسىياپ" دەپ ئاتىلىشى رىۋايەتچىلەرنىڭ خاتاسى بولۇشى كېرەك. (۱۰.)

يونان رىۋايەتلىرى:

مەشھۇر يونان تارىخچىسى ھىرودوتىس (مىلادىدىن بۇرۇن ۴۲۵-۴۸۵. يىللىرى) نىڭ يازغانلىرىغا قارىغاندا غەربتە توننا دەرياسى شەرقتە تۈركىستاننىڭ ئىچكىرىگىچە سوزۇلغان بىر ساھىدا ئىسكىت دۆلىتى بار ئىدى. ئىسكىت دۆلىتىنىڭ خاقانى پىروتاسىيە نىڭ ئوغلى ماداياس (ئاپراسىياپ) م.ب. ۶۰۳-يىلى ئىرانغا يۈرۈش قىلىپ شۇ چاغدىكى ئىران پادىشاسى كىخسارنى مەغلۇپ قىلىپ ئىران ۋە غەربى ئاسىيانى بېسىۋالدى ۋە ۲۸ يىل ھۆكۈم قىلدى.

كىخسار (كىيا كىسارەس) ماداياسقا ئىتائەت قىلىپ ئورنىنى ساقلىماقتا ئىدى. ۶۲۵-يىلى كىخسار بىر زىياپەتتە ماداياس ۋە ئوننىڭ چوڭ-چوڭ ئادەملىرىنى سۈنئى قەست قىلىپ ئولتۇردى. رەھبەرسىز قالغان ئىسكىتلىقلار كىخسارنىڭ ھۇجۇملىرىغا قاتتىق قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ ئىسكىت مەملىكىتىگە چىكىنىپ كەتتى. (۱۲)

ئىران پادىشاسى ئىككىنچى دارا (۴۸۵-۴۲۵ م.ب.) نىڭ تەبىئى (دوختورى) بولغان يونانلىق تارىخچى كىتاسىس نىڭ رىۋايىتىغا كۆرە، قىوش (كىخوسرو) ئىران نىڭ شەرقى چىگرىسىغا تۇتاش بولغان مەملىكەتتىكى جەڭگىۋار ۋە باتۇر خەلقلەرنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالماق ئۈچۈن چوڭ بىر قوشۇن بىلەن شەرقتە يۈرۈش قىلدى. بەش ۋە يەتتىنچى يىل قانلىق سوقۇشلار داۋام قىلدى. دەسلەپتە قىرۇش باختىرىيە (بۈگۈنكى ئافغانىستان دىكى بەلخ) مەيمەنە ۋە قاتاغان ئۆلكەلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇ يەرنىڭ خەلقلەرىنى يونانچە "دەخى" دەپ ئاتىتتى. بۇ خەلق قىرۇشلار بىلەن قاتتىق تورۇپ سوقاشتى. لېكىن كىيىنچە قىرۇشنىڭ ماد پادىشاسىنىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ بىر ئىرىقتىن ئىكەنمىز دەپ ئوننىڭ بىلەن بىرلەشتى. دەخىلەر بولسا ئالدىنقى تورانلاردىن ئىدى. ئۇندىن كىيىن بۇلار بىرلىشىپ ماۋيانا (خۇراسان)، ئارازمىيا (خوارزم) ۋە سوغدى (بۇخارا ۋە سەمەرقەنت) قاتارلىق ئۆلكەلەرنى ئالدى. ئىران قوشۇنى ئېلگىرلەپ ياكسارەت دەرياسى (سىر دەرياسى) بۇلىرىغىچە يېتىپ باردى. قىرۇش ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېلىدىغان ھۇجۇملەرنى توساش ئۈچۈن ئۆيەرلەرگە نورغون قورغانلارنى بېنا قىلدى. بۇلاردىن ئەك مەشھۇر بولغىنى سىر دەرياسى كىچىكىنىڭ قارشى تەرىپىگە سېلىنغان كىرۇش خانە (يونانچە كىرۇپولس-بۈگۈنكى ئورە تەپە) قورغىنى ئىدى. (۱۳)

ئاتاغلىق يونان پەيلاسوپى سقۇراتنىڭ شاگىرتلىرىدىن "خىنوپانىس" (۳۲۰-۳۸۰ م.ب.) نىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا؛ ئۇندىن كىيىن قىرۇش شەرقتىكى (بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستان) قەدىمقى تورانلاردىن بولغان قەھرىمان ساقالارغا ھۇجۇم قىلدى. جەڭدە ساقالارنىڭ خاقانى ئومورگىز قىرۇشنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى.

(بېشى ئۆتكەن مەنبە)

شەرقىي تۈركىستان تارىخى

مەھەممەت ئىمىن بوغرا

بۇ كىتاب ۋە تەن ۋە مىللەت ئۈچۈن

جېنىنى ۋە مىللىتى ئايىمىغان ۋە تەنپەرۋەرلەرگە بېغىشلىدى

ئىككىنچى باب

بىرىنچى بۆلۈم

روايت لار و ادبى اثر لار گە كۆرە شەرقىي تۈركىستان نىڭ قەدىم تارىخى

ئىران رىۋايەتلىرى:

ئىران تارىخى رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، مىلادىدىن ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىل بۇرۇن تۈركىستاندا توران دولتى دېگەن چوڭ بىر دولەت بار ئىدى. بۇ دولەت بىلەن ئىران دولتى ئوتتۇرا سىدا بۈيۈك سوقاشلار بولغان، توران دولتى ئىران ۋە غەربى ئاسىيانى دەسلەپ ئىشغال قىلغان بولسىمۇ كېيىنچە مەغلۇب بولۇپ تۈركىستانغا چېكىنگەن. ئىران پادىشاھلىرى "فىرىدون" ۋە "مونوچەرە" بىلەن توران پادىشاھى "ئەپراسىياپ" (تۈركىستان پادىشاھى) ئوتتۇراسىدا داۋاملىق سوقۇشلار بولۇپ ئۆتكەن. ئىران پادىشاھى "نوزەر" نىڭ زامانىسىدا ئەپراسىياپ 400 مىڭ ئەسكىرى بىلەن ئىرانغا كىرىپ نوزەرنى ئۆلتۈرۈپ ئىراندا ئون ئىككى يىل ھۆكۈم سۈرگەن. كېيىنچە ئىراندىكى ئىسىيان ۋە ئاچارچىلىق سەۋەبىدىن بۇ يۇرتنى بوشۇتۇپ چىقىپ كەتكەن (۶). "زاپ" ۋە "كەيىبات" نىڭ زامانىسىدا بۇ شاھلار تۈركىستان پادىشاھى ئەپراسىياپ بىلەن بىر قانچە قېتىم سوقۇشۇپ ئۇنى چېكىندۈرگەن. كەيكوۋوس دەسلەپتە ئەپراسىياپقا خىراج تۆلەپ تايىنىشلىق ۋە دوستلۇق ئورناتقان بولسىمۇ كېيىن ئارابىرى بوزلۇپ قان تۈكۈلگەن. كەيكوۋوس نىڭ ئوغلىنى ئەپراسىياپ ئۆزىگە كېتىۋېتىپ قىلغان. ئەمما كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. سىياۋوشتىن كېيىن ئىران تەختىگە چىققان پادىشاھلار بىلەن ئەپراسىياپ ئوتتۇراسىدىكى سوقۇشلار مۇددەت داۋام قىلغان. ئىران ئەسكەرلىرى ئەپراسىياپ دىن سىياۋوش نىڭ ئۈچىنى ئالالماي ئاخىرى يوشۇرون ھالدا كىشى ئېيىرىپ سىياۋوش نىڭ تۈركىستاندا توغۇلغان بالىسى كەيكوۋوسنى ئېلىپ قاچقان. كەيكوۋوس ئىران تەختىگە چىققاندىن كىيىن دادىسى نىڭ ئۈچىنى ئالماق ئۈچۈن مىلادىدىن بۇرۇن 530 - يىلى ئەپراسىياپقا قارشى سوقۇش باشلىغان بولسىمۇ مەغلۇب بولغان. 529 - يىلى بولغان بىر سوقۇشتا ئەپراسىياپ ئىران ئەسكەرلىرى نىڭ بىر بوختۇرماسى نەتىجەسىدە ئوق تېگىپ ئۆلۈدۈ ۋە كەيكوۋوس تۈركىستان نىڭ غەربى قىسمىنى ئۆرە تېپەگىچە ئىشغال قىلىۋالدى.

تۈركلەر بۇ ھادىسەدىن كېيىن بىرلىكىنى يوقاتتى. شۇنداق بولسىمۇ كەيكوۋوس بىسۈيۈلگەن يەردە داۋىم ھوجۇم قىلىپ تۈرۈشتىن يانمىدى. ئەپراسىياپ دەۋرىگە كەلگەندە تۈركلەر قايتىدىن بىرلىككە كېلىپ ئىران ئەسكەرلىرىنى ئۆكۈز (ئامۇ دەريا) سېنىك غەربى قىرغاقلىرىغا ھەيدەپ چىقاردى. ئەپراسىياپ بولسا پۈتۈن ھاياتى بويىنچە (ئىران رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا يۈز يىگىرمە يىل) تۈركلەرنى توسماق ئۈچۈن بەلخ

صوت تركستان الشرقية

تصدر مرتة كل ثلاثة اشهر

العدد: ۲۲، المجلد: ۶، الصيف ۱۴۰۹

شرقي توركيستان ئاۋازى

ئوچ ئابلىق

سان: 22، توم: 6، ياز 1989

المؤسس/قورغوچىسى

عيسى يوسوپ پىتكين

صاحب الامتياز

رئيس الهيئة الادارية لوقف

تركستان الشرقية

محمد رضا بكين

ئىمتىياز ئىگىسى

شه رقي توركيستان ۋه خپى ره ئىسى

مه هه ممه ت ريزا بيكين

رئيس التحرير/مه سئول موديري

نيازى يلدرىم گنج عثمان

الادارة/ئىشخانىسى

Millet Cad.No.26/3, Akasaray,

ISTANBUL,Türkiye.

Telefon: 524 41 21

ئىمن/بهاسى

النخه الواحدة/بىرونوسخىسى

في تركيا/توركييه ئىچىده 2000 ليره

خارج تركيا/چه ت ئه لكه 5 دولار

الاشتراك سنوي/بىللىق ئابونىسى

في تركيا/توركييه ده 8000TL.

خارج تركيا/چه ت ئه لكه (US) \$15

ليسمن الضوروري انتعبر المقالات

المنشورة عن رأي المجلة او الوقف.

يسمح بالاقْتباس من هذ المجلة

بذكر المصدر.

في هذالعدد/بوساندا

شه رقي توركيستان تاريخى

مه هه ممه ت ئىمىن بوغرا

به ت 1

ميداليون نيگ ئارقا يوزى

سه بىيدين نيگ بىگى ئه سىرى

"تياانشان بوركىتى"

هه كىمى

به ت 5

تاريختا ئويفور دۆله تلىرى

گولچين پاندار ليئوغلو

به ت 7

ۋه ته ن دين شىئير له ر

به ت 11

شہ رقی تورکیستان ئاوازی

شہ رقی تورکیستان وه خپی نه شریاتی

سان: 22، نوم: 6، یاز: 1989

صوت ترکستان الشرقیة

من منشورات وقف ترکستان الشرقیة

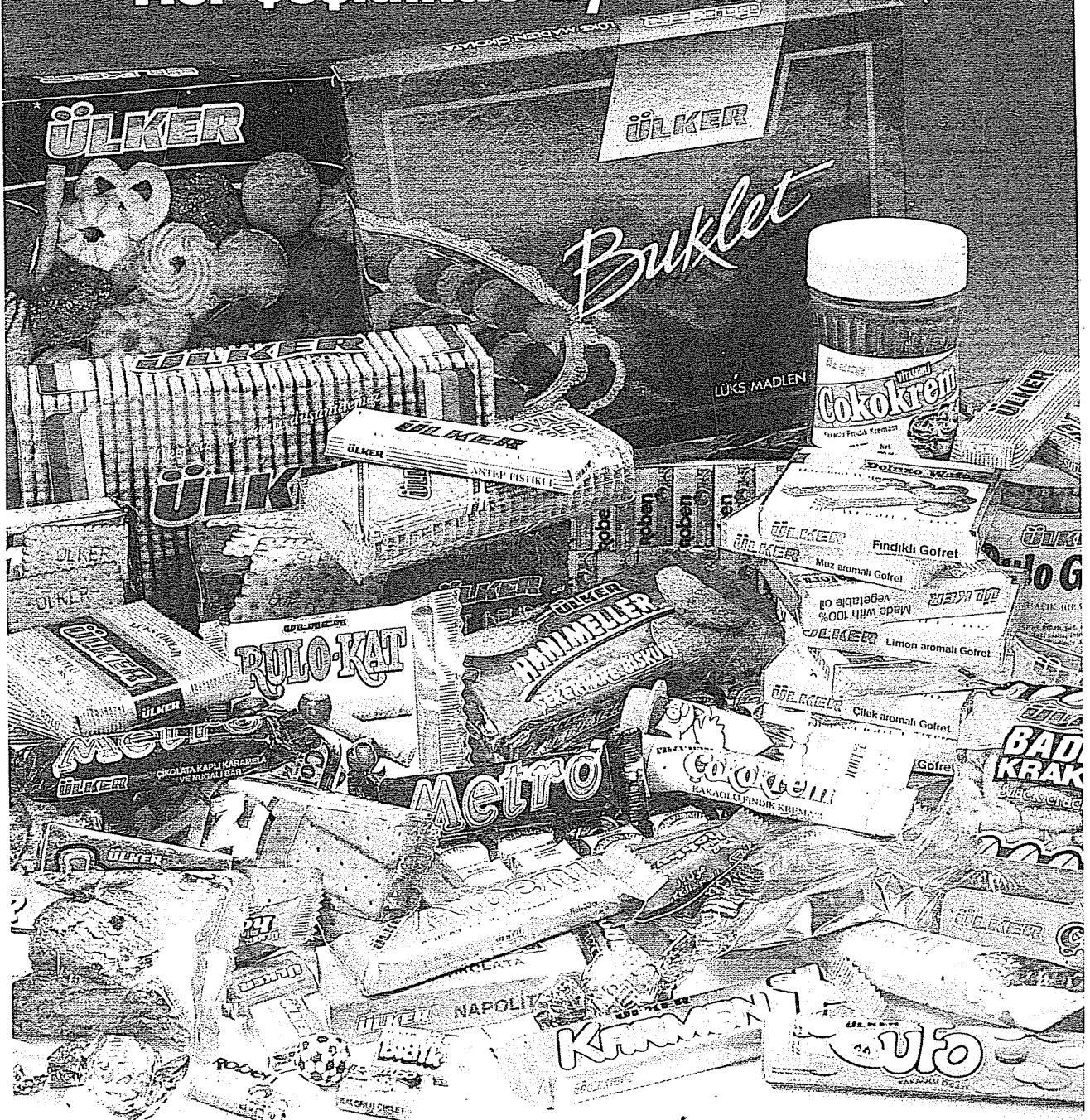
العدد: 22، والمجلد: 6، الصیف: 1404

Doğu Türkistan Vakfı
Millet Caddesi No: 26/3, Küçüksaray Apt.
Aksaray

İSTANBUL

ÜLKER

Her çeşidinde ayrı bir lezzet

صوت تركستان الشرقية

شہ رقی تورکیستان ئاوازی

من منشورات وقف تركستان الشرقية
العدد: ۲۲، والجلد: ۶، الصیف ۱۴۰۹
شہ رقی تورکیستان وه خپی نه شریباتی
سان: 22، نوم: 6، یاز 1989

